

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

भा. व्याकरण

संग्रहालय क्रमांक

लेखक

हरदा

पुस्तकाचे नांव

सन

१८८३

१६

मराठी भाषेची मूळ पीढिका

(भा. व्या.)

१८८३

म. ग्रं. सं. ठाणे

वेपथु शिवा व्याकरण

सं. नं. ५१

मराठी भाषेची

मूळ पीठिका

गीर्वाण हें शशिमंडळ अद्भुत ।
त्याची प्रभा हे प्राकृत ॥ श्रीधर

हरदा,

न्यायसुधा छापखान्यांत छापिली

१८८३.

"All rights reserved."

२१७७

To

Colin A. R. Browning Esquire, M. A.

Inspector General of Education

Central Provinces,

as a humble tribute of Gratitude

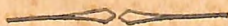
for his devotion

to the cause of Education

in these Provinces,

this volume

is respectfully dedicated.

मराठी भाषेचा उगम प्राकृतापासून झाला असून पुढे इतर भाषास्रोत मिळाल्या कारणाने जे वैचित्र्य आले आहे ते शोधून काढण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

काहीं शब्द महाराष्ट्रींत आणि शैारसेनींत एकच आहेत. हा विशेष सर्वच ठेवितां आला नाही ह्मणून काहीं शब्द प्राकृत या सामान्यांत गणले आहेत. ज्या ग्रंथांचे आणि विद्वानांचे आधार घेतले आहेत ते टिपांत दिले आहेत. यांशिवाय एच्. एच्. विल्सनकृत व मॉनिअर विलियम्सकृत संस्कृत कोश आणि संस्कृत नाटकांतील प्राकृत भाषा यांच्या आधाराने काहीं प्रत्यय व शब्द सिद्ध केले आहेत.

या मूळ पीठिकेंत जो विषय आहे तोच रा.रा. कृष्ण शास्त्री गोडबोलेकृत महाराष्ट्र भाषेचे नवीन व्याकरण आणि स्ट्रुन्टस म्यानुअल (मराठी व्याकरण) यांत दिला आहे असे हें पुस्तक लिहून काढल्यावर ऐकिलें. ह्मणून या दोन्ही पुस्तकांची मदत घेतां आली नाही. कृष्णशास्त्री गोडबोलेकृत व्याकरणांत द्राविडी, पाली व संस्कृत नाटकांतील प्राकृत भाषा यांचा आधार घेतला नाही. हा विषय या पुस्तकांत आला आहे. या पुस्तकांत दिलेल्या विषयावर यापूर्वी ग्रंथ झाले आहेत तरी यांत काहीं नवीन माहिती आहे इतक्यावरून निदान हें पुस्तक वाचकांस ग्राह्य व्हावे.

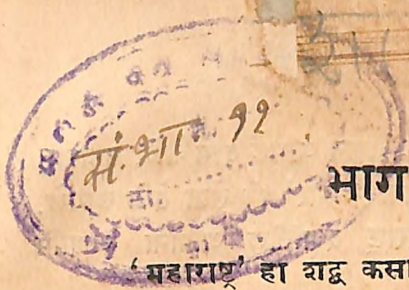
कोशांतलीं चिन्हे येणें प्रमाणें—संस्कृत [सं.] प्राकृत [प्रा.] पाली [पा.], शैारसेनी [शै.], महाराष्ट्री [मा.], मागधी [माग.] पैशाची [पै.], हिंदी [हिं.], तंमिल [तं.], तेलुगु [ते.] गोंडी [गों.], गुजराथी [गु.], व्रजभाषा [व्र.] मराठी [म.], प्रत्यय [प्र.]. कोशांत साधारण शब्दांचे अर्थ दिले नाहींत. मराठी शब्द मोलस्वर्थकृत कोशांतून घेतले आहेत. या पुस्तकांत प्रमाद असतील. परंतु प्रमादापासून देखील सत्याचा शोध लागण्याचा संभव असतो आणि अशुद्ध ते बाहेर पडतें; ह्मणून या ग्रंथरचनेंत ज्या मित्रांनी सहाय्य केले त्यांचे अभार मानून हा ग्रंथ महाराष्ट्र जनांस सादर करितों.

जबलपूर, १६-११-८९.

मराठी वंग संश्लेष

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
भाग पहिला		वर्तमान काळाचे प्रत्यय.....	९९
महाराष्ट्र हा शब्द कसा सिद्ध झाला असावा?.....	१	वर्तमान काळ.....	९६
शारसेनी, माहाराष्ट्री, व मराठी भाषा विभाग.....	१०	भूतकाळाचे प्रत्यय.....	६१
मराठीत कोण कोणत्या भाषांतील शब्द आले आहेत....	१४	भूतकाळ.....	६२
मराठीच्या विभाषा.....	१७	भविष्य काळाचे प्रत्यय.....	६३
शब्द साधनाची अवश्यकता....	१९	भविष्य काळ.....	६४
शब्दसाधनाची मर्यादा.....	२१	आज्ञार्थ.....	६६
भाग दुसरा		विद्यर्थ.....	६७
विभक्तिप्रत्यय.....	२४	शक्यर्थ.....	६८
विभक्तिविचार.....	२९	सहाय क्रियापदै—अस—हो	} ६८
सर्वनाम विचार.....	३६	नाहीं—नव्हे.....	
पुरुष वाचक सर्वनामै.....	३७	गौणक्रियापदै-पाहिजे-करिजे } ७२	
दर्शक सर्वनामै.....	४२	तो लक्षणजे—हावा-नको-नये }	
संबंधी सर्वनामै.....	४३	अव्ययै—क्रियाविशेषण.....	७६
प्रभार्थक सर्वनामै.....	४४	उभयान्वयी.....	७९
सामान्य सर्वनामै.....	४६	शब्दयोगी.....	८०
संख्या विशेषणै.....	४६	उद्गारवाची.....	८१
संख्यावाचकै.....	४७	पाद पूरणार्थ.....	८२
विटी दांडूच्या खेळांतली संख्या	९२	साधित शब्द.....	८३
क्रमवाचकै.....	९२	भाग तिसरा	
क्रियापद विचार—धातु.....	९३	बालभाषा.....	८९
धातुसाधित शब्द.....	९४	वर्णांचा अपभ्रंश—स्वर.....	८६
क्रियापदांचा लिंगभेद.....	९४	अयुक्त व्यंजने.....	८८
		युक्त व्यंजने.....	९१
		शब्दकोश अ—ह.....	९४
		पुरवणी.....	१२७

भाग १.

‘महाराष्ट्र’ हा शब्द कसा सिद्ध झाला असावा ?

याचा निर्णय करण्यापूर्वी जॉन विल्सन साहेबांचे मत देतो. त्यांनी मोलस्वर्थरुत कोशाला जो निबंध जोडला आहे त्यांत अनेक प्रमाणे दिली आहेत ती संक्षिप्त रीतीने येथे देतो.

- १ ‘महाराष्ट्र’ या शब्दाचे पाली भाषेत ‘महरट्ट’ असे रूप झाले आहे.
- २ विष्णुपुराणांत ‘महारष्ट्र’ या शब्दाचा ‘मळराष्ट्र’ असा पाठ भेद आहे.
- ३ कांहीं सबळ कारण न देतां ब्राह्मण ह्यणतात कीं ‘महाराष्ट्र’ ह्यणजे मोठें राष्ट्र; परंतु महाराष्ट्र शब्दाचे मूळ कांहीं निराळेंच आहेसे वाटते.
- ४ जसे ‘गुजराथ’ (गुर्जरराष्ट्र) ह्यणजे गुर्जरांचें राष्ट्र तसेच ‘महाराष्ट्र’ ह्यणजे महारांचें राष्ट्र असें कां होऊं नये?
- ५ कारण ‘जेथे गांव तेथे महारवाडा’ या ह्यणीवरून असे सिद्ध होते कीं महाराष्ट्र देशभर महार पसरले होते आणि अद्यापिही तसेच आहेत.
- ६ महारांना परवारी अशीहि संज्ञा आहे.
- ७ टालेमी ह्यणून इसवी शकापूर्वी एक भूगोलकार होऊन गेला. त्यानें ‘पोरवरी’ असें हिंदुस्थानांतील एका जातीच्या लोकांचें नांव दिलें आहे. तेच आतांचे परवारी असावेत. कारण फिलिट्टे (भिलटे) ‘कंडलाय’ (चांडाल), ‘गंडलाय’ (गोंड), ‘अम्बस्टे’ (मनूनीं ह्यटलेले अंबुष्ट), या जातींत त्यानें पोरवरी यांची गणना केली आहे. जरी टालेमी ह्यणतो कीं पोरवरी पूर्वेकडे रहात होते तरी हें सर्व प्रसिद्धच आहे कीं त्यावेळेस हिंदुस्थानाचा नकाशा नीट काढिला नव्हता; ह्यणून त्यानें ही चुकी केली. पोरवरी पूर्वेकडे रहात होते असें न ह्यणतां पश्चिमेकडे रहात होते असें त्यानें ह्यणावयाचें होतें. टालेमीनें पोरवरी यांना हिंदुस्थानच्या वर्णनांत जागा दिली यावरून ‘पोरवरी’ तेव्हां प्रसिद्ध होते असें ह्यणावयाला हा आधार आहे.

आर्यांनीं परवारी (महार) यांना जिंकून आपले दास केले. महाराष्ट्र प्रांतील आर्यांना कर्नाटकांतील लोक 'अर्यार' ही संज्ञा देऊ लागले. आणि महार व मांग देखील महाराष्ट्र देशांतील आर्यांना अब्यापि 'अर्यार' ह्मणून ह्मणतात.

९ टालेमीच्या वेळेस एरियन ह्मणून एक भूगोलकार होऊन गेला. त्यानें समुद्र पर्यटण केले. एरियनाने महाराष्ट्र देशाच्या बऱ्याच भागाला 'आरियाके' असें ह्मटले आहे.

१० सारांश, महार (परवारी)यांचे पूर्वी राज्य होते आणि ते राज्य आर्यांनीं वळकाविले; तरी 'महाराष्ट्र' ह्मणजे 'महारांचे राष्ट्र' हें मूळचें नांव कायम राहिलें असें मानण्यास पुष्कळ आधार आहेत.

ही विल्सन साहेबांची प्रमाणें पुष्कळ दिवसांपासून भिजत पडली आहेत; यांत कितीसें पाणीं आहे ते पाहूं या.

१ 'महरट्ट' या पाली शब्दापासून 'मराठा' हा शब्द सिद्ध झाला. 'मराठे' हे क्षत्रियवंशांतले होत हें इतिहास प्रसिद्ध आहे.

२ 'मह्यराष्ट्र' ह्मणजे 'महाराष्ट्र' असा पाठभेद असेल. परंतु 'मह्य' आणि 'माल' हे शब्द एक नाहींत. 'मह्य' हे क्षत्रिय होते आणि 'माल' हे श्लेच्छ होते. 'मह्य' आणि 'माल' हे शब्द संस्कृत भाषेंतले होत. राज-पुतान्यांत 'मह्य' असत आणि अब्यापि तैलंगणांत 'माल' हा शब्द महारांना लावितात. ज्या प्रांताला 'महाराष्ट्र' ह्मणतात तो प्रांत 'मह्यानीं' काबीज केल्यामुळे 'मह्यराष्ट्र' असें नांव पडलें असावे. अशोकाच्यावेळेस 'महाराष्ट्र' हें नांव चालू होतें तेव्हां अशोकाच्यापूर्वी कदाचित् महाराष्ट्राचें 'मह्यराष्ट्र' असें नांव असेल. आणि वर सांगितलेंच आहे कीं 'मह्य' क्षत्रिय होते.

३ 'महाराष्ट्र' हा शब्द कसा सिद्ध झाला याला सबळ प्रमाणें देतां येत नाहींत असें नाहीं. हा शब्द संस्कृत व्याकरणास सोडून नाहीं; जसें

१ मह्य ह्मणजे हर्षांचा माळवाप्रांत तर नसेलना? महाराष्ट्राच्या लगतच माळवा आहे. 'मह्य' व 'माळवा' या शब्दांत साम्यता आहे.

महान्राजा महाराजा असा शब्द सिद्ध होतो तसें 'महत् राष्ट्र' 'महाराष्ट्र' असें कां होऊं नये? अशोकाचे वेळेस उत्तरेस माळवा, पश्चिमेस समुद्र, पूर्वेस आंध्र, ईशान्येस महाकोसल अशी महाराष्ट्राची सीमा होती. कोणी ह्मणतील 'महाराष्ट्र' ह्मणजे 'मोठे राष्ट्र' असेंच कां व्हावें? तर जगन्नाथावरून जी नदी वहाते तिला 'महानदी' असें कां ह्मणावें; कारण ती गंगेपेक्षां मोठी आहे असेंही नाही. 'महाराष्ट्र' 'महाकोसल' 'महानदी' इ० शब्दांत 'महा' ह्मणजे मोठा असा अर्थ घेतल्यास कांहीं वाध नाही. दशरथाचे वेळेस कोसल प्रांत होता. आणि दक्षिणभागीं अशोकाचे वेळेस महाराष्ट्राच्या ईशान्येस 'महाकोसल' प्रांत होता.

'सुराष्ट्राला' 'राष्ट्रिके' असें देखील ह्मणत असत. राष्ट्रिक प्रांतांतील क्षत्रियांनीं दक्षिणभाग काबीज केला असेल आणि निःसंशय सुराष्ट्रापेक्षां 'महाराष्ट्र' मोठें होतें ह्मणून 'महाकोसल' यानांवाप्रमाणें 'महाराष्ट्र' हें नांव पडलें असावें.

४ संस्कृत भाषेत 'गुर्जर' ह्मणजे 'गुजराथ' किंवा 'गुजराथी लोक' असें आहे. 'गुजराथ' ह्मणजे 'गुर्जराचेराष्ट्र' असा शब्द विल्सन साहेब सिद्ध करितात. आणि हें ठीक आहे. परंतु 'सुरत' हा शब्द 'सुराष्ट्र' किंवा 'सैराष्ट्र' याचा अपभ्रंश होय. 'सुराष्ट्र' ह्मणजे चांगले 'राष्ट्र' असा अर्थ घेतां येतो तर 'महाराष्ट्र' ह्मणजे 'मोठेराष्ट्र' असेंही ह्मणतांयावें. 'सुराष्ट्र' व 'महाराष्ट्र' या शब्दांतील 'सु व महा.' या पदापुढें रकाराचा लोप झाला असें ह्मणतां येत नाही.

५ 'महार' जातीचे लोक महाराष्ट्र देशांतच काय पण सर्व हिंदुस्थानभर पसरले आहेत. 'महार', 'हार', 'हौ' 'मर' असे महारशब्दाचे अपभ्रंश हिंदुस्थानाच्या दक्षिणभागांत चालू आहेत. सिंधप्रांतांत 'धेड-मववर' जाती आहेत. आसामप्रांतांत 'चांडालमुसअहार' जाती आहेत. सुलिवन ह्मणतो सिंहालद्विपांत खानदेशांतून गेलेले लोक आहेत. ते

१ Al. Cunningham—Inscriptions of Asoka, plate 31.

२ Al. Cunningham. Inscriptions of Asoka p. 120.

३ H. H. Wilson. Glossary of Indian Terms.

४ Rev. M. A. Sherring. Hindu Tribes and castes vol. II.

५ The Bombay Gazette 5th September 1882.

कुजलेलें मांस डुकर इ. खातात. ह्या वर्णनावरून ते महार किंवा मांग असतील आह्मी खानदेशांतून आलों असें त्यांनीं साहेबाच्या सांगितलें असावें. खानदेश हें नांव मुसलमानांच्या कारकीर्दीतलें आहे. यावरून ते अलीकडेसच सिंहलद्वीपांत जाऊन वसले असतील हें स्पष्ट आहे या एका उदाहरणावरून महाराष्ट्रांतूनच सर्वत्र महार गेले असें ह्यणतां येत नाहीं. मद्रास इलाख्यांत माल(महार)सर्वत्र आहेत; ते द्राविडी भाषा बोलतात.

नागपूर प्रांतांत “ब्रामनी महार” आणि “कोसरे” अशा दोन जाती आहेत. ब्रामनी महार हरामहलाल खातात तरी ते आपणांस उच्च जातीचे मानून घेतात आणि कोसऱ्यांना नीच मानतात. कोसरे कापड विणितात आणि गांवांतील मदीं बाहेर काढून त्यांचें मांस घरीं घेऊन जातात. सागर प्रांतांत “ढेढ” “महिरा” अशा दोन जाती आहेत. “ढेढ” (धेड) आणि “महिरा” (महार) हे जमीनदारांच्या पदरीं कुळवार असतात. किल्येक चाकरी करितात किंवा जेडे शिवतात. ते गुरांचें मांस खातात. जबलपूर प्रांतांत ‘माहराकोरी’ ह्मणून लोक आहेत. ते कापड विणितात किंवा मोलमजूरी करितात. ते मेलेल्या गुरांचें मांस खात नाहींत परंतु बाजारांत विकत घेतात. जे कवीरपंथी आहेत ते मांस मुळींच खात नाहींत. कानपुराकडे ‘माहरा’ ह्मणून एक जात आहे. ते डोली, पालखी वगैरे वाहतात. ते धीवराचें काम करितात व मासे धरितात. ते मासे खातात परंतु गाईचें^२ मांस खात नाहींत. ते हिंदूच्या घरीं पाणी भरितात. गंगातीरीं ‘माहरा’ व ‘मेहरा’ या जातींचे लोक आहेत. ते मासे धरीत नाहींत परंतु मासे खातात. हे धीवर, कहार^३ या जातींत

1 Sullivan. Visit to Ceylon p. 151.

२ कितीही नीच जातीचे असले तरी जे गाईचें मांस खात नाहींत त्यांना हिंदु ह्मणण्याची रूढी पडली आहे. अशा जातींत डुकराच्या मांसाचा निषेध नाहीं.

३ सं. कं=पाणी. पाणी वाहणारे. यांचे हातचें पाणी गंगातीरचे ब्राह्मण पितात.

मोडतात. याच जातीचे 'मल्ला' किंवा 'मल्लाह' लोक आहेत. ते गंगेत होड्या वलवितात. यावरून हे स्पष्ट आहेकी महाराष्ट्र देशांत महार नीच कामे करितात ह्मणून पूर्वीही ते हीच कामे करित होते असें एकाएकी ह्मणवत नाही. कोंकणांत महाराळा 'काठीवाला' ह्मणतात. 'महार' हा शब्द निंदावाचक आहे. यावरून महार हा शब्द अलीकडचा ह्मणजे मुसलमानांच्या कारकीर्दीतला असावा असें वाटते.

शहरांत जसा कोतवाल तसा खेडे गांवांतही, कोतवाल (हिंदींत, कुठवार) असतो. मुसलमानी कारकीर्दीत गांवाची रखवाली करण्याकरितां कोतवालास एक तरवार, एक बरछी, एक कमरबंद, आणि दरमहा दोन रूपये मिळत असत. गांवांत रात्रीं गस्त देणे, गांवच्या खैरसल्ल्याचा व इतर गोष्टींचा तालुक्याच्या दरोग्याला इतल्ला करणे, सरकारी मुलाश्मि आला तर त्याच्या सयपाकासाठीं शिधासामुग्री व घोड्यासाठीं दाणाचारा हीं आणविणे, सरकारी लखोटा गांवोगांवां पोहोचविणे हीं त्याचीं कामे असत. ही व्यवस्था हिंदुस्थानांत सर्वत्र एक होती आणि अद्यापि तशीच आहे. हे कोतवाल किंवा कुठवार बहुधा महार जातीचे असतात. परंतु देशपरतवे त्यांच्या चाली बदलल्या आहेत. हिंदूच्या सहवासांत जे म्लेच्छ रहात त्यांनीं जिला हिंदू

१ सिकंदर बादशाह (ई. पू. ३२७) सिंधुनदावर आला, तेव्हां मल्ली या नांवाच्या लोकांनीं त्याला लढाई दिली. ते उत्तम नाबाडी असून फार शूर होते. (M. Rollin-Ancient Hist. Vol. V. p. 228) गंगातीरीं जे 'मल्ला' आहेत ते या मल्लींचे वंशज असतील. असें जर आहे तर मल्ला हे कोणत्या जातींत मोडतात हे सांगवत नाही. कदाचित् ते म्लेच्छ असतील. आणि 'मल्ल' हे राजपूत होते. अशा प्रसंगीं नुसत्या शब्द साम्यावर निर्वाह करितां येत नाही. 'मल्ली' लोकांचे राज्यसिंधुनदावर होते हे निर्विवाद आहे. परंतु या 'मल्ली' लोकांनींच महाराष्ट्र स्थापिलें याला मुळींच अधार नाही. वऱ्हाडांत देखील 'मल्ली' नांवाचे कुणबी अज्ञून आहेत.

पूज्य मानतात अशा गाईचें मांस खाणें सोडून दिलें आणि डोंगरांत वगैरे रहात त्यांनीं आपल्या जुन्या चाली ठोविल्या. गोंड गाईचें मांस खातात परंतु राजगोंड खात नाहीत. ह्यणून राजगोंड आपणांस हिंदू ह्यणवून घेतात आणि हे त्यांचे ह्यणणें हिंदू देखील मान्य करितात.

‘महार’ शब्दाची उपपत्ति कोणी ‘मृतहार’ ‘मृतहारी’ अशी घेतात. मृतहार ह्यणजे शववाहणारा. संस्कृतांत ‘मुहिर’ ‘मुहेर’ असे (वेवकूब, मूर्ख) या अर्थी शब्द आहेत; आणि ‘महार’ हा निंदावाचक शब्द आहे; तर ‘महार’ हा शब्द ‘मुहिर’ ‘मुहेर’ या शब्दापासून आला असेल कीं काय? आसाम प्रांतांत चांडाळ, ‘मुसहार’ या नावानें प्रसिद्ध आहेत. ‘मुसहार’ ह्यणजे उंदीर खाऊ असे असेल कीं काय? अशी उपपत्ति काढणें काल्पनिक होय. ‘महार’ मदीं वाहतात ह्यणून ‘मृतहार’ शब्दापासून ‘महार’ हा शब्द सिद्ध होतो असें ह्यणतां येत नाही. कारण ‘मातंग’ ह्यणजे ‘मांग’ या प्रकारें ‘मृतहार’ अशी वेगळी जात होती याला मुळींच आधार नाही. संस्कृत भाषेंत मातंग अशी वेगळी जात दिली आहे. गंगातीरीं जे ‘महारा’ ह्यणून लोक आहेत त्यांचा व्यवसाय धीवरांचा आहे. फारशीत ‘माहिगीर’ ह्यणजे धीवर (मासे धरणारा) असा अर्थ आहे. तेव्हां ‘महारा’ किंवा ‘महार’ हा ‘माहिगीर’ या शब्दापासून निघाला असावा. सांप्रत महार लोक कोळ्याचा जरी व्यवसाय करीत नाहीत तरी प्राचीनकाळीं ते हा व्यवसाय करीत नव्हते असें ह्यणवत नाही. आर्य येण्यापूर्वीं जे म्लेच्छ होते त्यांना शेतकी येत नव्हती. पुराणांतरीं अशा कथा आहेत कीं, राक्षस किंवा वेदांत दिलेले दस्यु (अलीकडचे डकू, गोंड, भील वगैरे) हे आर्यांचें धान्य चोरून नेत. नदीतीरीं जे म्लेच्छ रहात त्यांचा व्यवसाय मासे धरण्याचा असणें साहाजिक आहे. आर्यांनीं नदीकाठचे सुषोक प्रांत काबीज केले तेव्हां म्लेच्छांना पहाडी मुलखांत राहण्याचा प्रसंग आला. अद्यापि कित्येक गोंडांना व भिलाना शेतकी येत नाही; पूर्वीप्रमाणें चोरी करून निर्वाह करितात.

१ निबंधमाला—अपभ्रष्ट शब्द चंद्रिका

२ M. William's Sanskrit Dictionary

६ महारांना 'परवारी' असे ह्मणतात. ओरिसा, राजमहाल, गोंडवन या प्रांतांत नीच जातींना 'पहाडिया' किंवा 'पारिया, ह्मणतात. ते चांडाळ असे हिंदुधर्माचे लोक मानितात. मद्रास इलाख्यांत पहारिया, परेइय, 'परिअर' 'परेयेर' हीं नांवे नीच जातींना लावतात. ते शिव, विष्णु यांची पूजा करितात तरी चांडाळांत त्यांची गणन होते. महार हे खंडोबा व विठोबा यांना भजतात तरी ब्राह्मण त्यांना नीच मानितात. 'परवारी' हे नांव 'पहाडिया' 'पहारिया' 'पारिया' 'परेइय' 'परिअर' 'परेयेर' या सारखेच आहे.

७ टालेमी हिंदुस्थानाचा नकाशा काढण्यांत चुकला हे खरे आहे. कारण, त्यानें खंबाईतच्या आखातापासून कृष्णेच्या मुखापर्यंत एक आडवी रेषा ओढिली आहे; लगतच दक्षिणेस आहे त्यापेक्षा तिप्पट सिंहलद्वीप काढिले आहे, आणि सिंहलद्वीपांतून भूमध्यरेषा नेली आहे. भास्कराचार्यानंे हि भूमध्यरेषा लंकेतूनच नेली आहे. टालेमीचा नकाशा चुकला ह्मणून तो सर्वच चुकला असें नाहीं. टालेमीच्या ह्मणण्यावरून 'पोरवारी' लोक पूर्व दिशेस राहत होते हे त्यांचे ह्मणणे सर्वथा खरे आहे. कारण 'पोरवारी' आणि 'परवारी' हे एकच आहेत असें मानिले तरी 'परवारीच्या' जातीचेच प- 'हाडिया' 'पहारिया' 'पारिया' 'परियर' 'परेयेर' इत्यादि लोक पूर्वेस आणि दक्षिणेस अद्यापि सर्वत्र आहेत. प्रस्तुतकाळां जो प्रांत मद्रास इलाख्यांत मोडतो तेवढा भाग टालेमीच्या नकाशांत मुळींच गाळला आहे. ह्मणून दक्षिणेसही पोरवारी लोक राहत होते यांची माहिती टालेमीला मिळाली नसावी हे स्पष्ट आहे.

कर्नाटकांतील लोक महाराष्ट्रब्राह्मणांना "आर्यार" असे ह्मणतात, आणि तेथील मांगहि त्यांना "आर्यार" ह्मणतात. "आर्य" हा शब्द उत्तरहिंदुस्थानांत चालु नाहीं; परंतु दक्षिणहिंदुस्थानांत हा शब्द साधारण आढळतो. मद्रासप्रांतांत "आर्यार", "अय्येर", "अय्यवार",

- १ Rev. Caldwell-Gram. on Dravidian Lang. appedix 3
 २ Webster's Dictionary--(New Edition)
 ३ Keith Johnson's Atlas
 ४ Max Muller—Science of Language Vol. I. p. 277.

“अय्यगारु”, “अय्य” हे शब्द आर्य शब्दाचे अपभ्रंश अद्यापि चालू आहेत. शारसेनीभाषेत “आर्य,” शब्दाचा ‘अय्य’ असा अपभ्रंश होतो’. तेलगुभाषेत ‘वारु’ ‘गारु’ आणि तंमिलभाषेत “रु” हे आदरार्थी प्रत्यय होत. यावरून कर्नाटकांतच नव्हे परंतु सर्व मद्रास इलाख्यांत आर्य शब्दाचे अपभ्रंश चालू आहेत हे स्पष्ट आहे. त्या प्रांतांत ‘आर्य’ शब्द इतका साधारण आहे कीं शूद्राच्या नावांशीहि ‘अय्य’ पद युक्त असते. ‘मोठा गेला आणि जोहार करून आला’ या म्हणींतलि जोहार शब्द हल्लीं महार इ. ब्राह्मणानां आदरार्थी लणतात. रामदासाचे वेळेस ‘जोहार’ शब्द शिष्ट लोकांत चालू होता. अद्यापि मारवाड्यांत शिष्ट लोकांत ‘जोहार’ किंवा ‘जुहार’ शब्द साधारण आहे. ‘जो’ ‘जु’ हे ‘जी’ सारखे शब्द आहेत. आणि ‘हार’ हा ‘आर्य’ शब्दाचा अपभ्रंश असावा असे वाटते. ‘जी-’ ‘जो-’ ‘जु-’ ‘आर्य’ यापासुन ‘जोहार’ ‘जुहार’ शब्द झाले असावेत.

१ उत्तर हिंदुस्थानाला ‘आर्यावर्त’ हें नांव असे. “आर्यावतः” पुण्य-भूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोः? श्रीरामचंद्राने लंकेवर स्वारीकेली तेव्हां आर्यांनीं दक्षिणेत वसाहती केल्या असा लेख नाही. वाल्मीकी प्रमाणें दक्षिण देश ‘वानर’ ‘राक्षस’ यांनीं वसविला. कालीदासाने रघुवंशांत ज्यादेशांचें वर्णन केले आहे ते देश समुद्रकांठचे होत; आणि रघुच्यावेळेस नौसाधन होतें असें जरी कवीने ह्मटले आहे तरी रघुवंशांतलें भुगोलज्ञान कवीच्याकाळांतलें असोवें. “धर्मशास्त्रमें बडी कडी मनाई है कि नर्मदाकेपार कोई आर्यहिंदु न जावे और जावेभीतो

1 C. B. Cowell वर रुचिकृत प्राकृत प्रकाश appendix C.

२ अमरकोश

३ रघुवंश सर्ग ४।३६

४ कवीने रामाचे वेळेचे जें वर्णन केले आहे तें वाल्मीकी प्रमाणें च आहे. यावरून दक्षिण देशाची चांगली माहिती नसावी असें अनुमान होतें.

मराठी भाषेची.

प्रायश्चित करडाले" परंतु अशोकाच्याकाळीं वैद्व धर्माचाप्रसार झाल्या तेव्हां आर्यांच्या वसाहती दक्षिणप्रांतांत होत्या. तरी दक्षिणेच्या व उत्तरेच्या लोकांशीं फारसा संबंध नव्हता. या अधारावरून दक्षिण-देशांची माहिती आर्यांना चांगली नव्हती असें ह्मणतां येईल आणि आर्यांनाच दक्षिण देशांची माहिती मोघम होती तर टालेमीसारखा दूर देशस्थ (देशज्ञान पुरतें नव्हतें अशा काळीं) हिंदुस्थानाचा नकाशा काढण्यांत चुकला यांत कांहीं आश्चर्य वाटण्या सारखें नाहीं.

अशोकाच्यावेळेस किंवा त्यापूर्वी महाराष्ट्र देशाची दक्षिण सीमा कोणती होती हें सांगतां येत नाहीं. शालिवाहनानें विक्रमाला जिकलें अशी जी दंतकथा आहे ती अगदी खोटी नाहीं, तरी शालिवाहनानें गोदावरीतीरीं पैठण [प्रतिष्ठान] ही आपली राजधानी केली हें ऐतिहासिक होय. शालिवाहन हा दक्षिण देशाचा राजा होता. हा महाराष्ट्र विदर्भादि देशांचाहि राजा होता तरी दक्षिण सीमा कोणती होती हें ठाऊक नाहीं. शिवाजीच्या पूर्वी महाराष्ट्राची राजधानी देवागिरी होती. शिवाजीचे पूर्वी महाराष्ट्र देश साताप्याच्या दक्षिणेस पसरला होता याला इतिहासाचा आधार नाहीं. महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागाला एरियनानें 'आरियाके' असें नांव दिलें आहे असें साहेब ह्मणतात. परंतु 'आर्यार' शब्द मद्रास प्रांतांत सर्वत्र आहे असें वर सांगितलेंच आहे; आणि महाराष्ट्राची दक्षिण सीमा कोणती होती हें सांगतां येत नाहीं; तेव्हां महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागाला ह्मणजे दक्षिण भागाला एरियनानें 'आरियाके' हें नांव दिलें असावें. आणि दक्षिण

१ शिव प्रसादकृत इतिहास तिमिर नाशक भाग ३-१८

२ विक्रमाची राजधानी उज्जयनी होती. परंतु माळवाप्रांत महाराष्ट्रांत मोडत नव्हता. महाराष्ट्रदेश विक्रमाचे ताब्यांत होता कीं काय हेंहि ठाऊक नाहीं. महाराष्ट्रदेश दक्षिणेकडे पसरत गेला असें वाटतें.

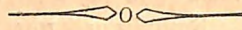
3. Elphinstone. Hist of India 224.

मूळ पीटिका.

भागीं 'आरियाके' प्रांत होता असें एरियनानें जें ल्हटलें आहे तें अगदीं खरें आहे. 'आरियाके, प्रांतांत जो महाराष्ट्राचा वराच भाग मोडतो ल्हाणुन साहेव ल्हाणतात तो शिवाजीचे वेळचा असावा. ग्रिक लोक आर्यावर्त्तास 'एरिथ्रिया' ल्हाणत होते आणि या प्रमाणेंच एरियनच्या ल्हाणण्यावरून 'आरियाके' ल्हाणजे 'आर्याचा' देश असा अर्थ घेतला पाहिजे.

१० 'मांग' हा शब्द 'मातंग' या संकृत शब्दाचा अपभ्रंश होय. परंतु 'महार' हा शब्द कोणत्या संकृत शब्दाचा अपभ्रंश असेल हें सांगतां येत नाहीं. आणि 'महार' शब्द प्राचीन आहे याला देखील साहेवांनीं कोठें कांहीं प्रमाण दिलें नाहीं.

यावर दिलेल्या प्रमाणावरून जान विल्सन साहेवांचें दिलेलें मत अगदीं शुष्क आहे असे ल्हाणणें भाग पडतें.

शौरसेनी, महाराष्ट्री, व मराठी

'शेषं महाराष्ट्रीवत्'. ॥ ३२ ॥

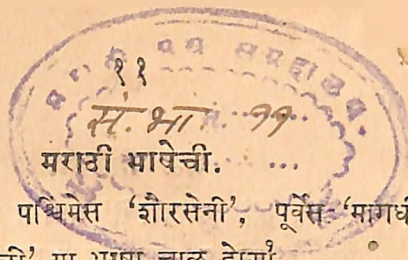
[इतिवररूचिकृते प्राकृत प्रकाशे मनोरमायां वृत्तौ भामहविरचितायां शौरसेनी लक्षणं नाम द्वादश परिच्छेदः] वररूचि हा विक्रमाचे नवरत्नांपैकी होतों. वररूचीनें आपल्या प्राकृत प्रकाशांत 'महाराष्ट्रीला' आदिस्थान दिलें आहे.

दाढादयो बहुलं ॥ ३३ ॥

द्रंष्टा । दाढा ॥ आदिशब्दोऽयं प्रकारे । तेन सर्व एव देशसंकेत प्रवृत्त भाषा शब्दाः परिगृहीतोः ॥ भामहाच्या टीकेवरून 'महाराष्ट्री' भिन्नदेशांत चालू होती आणि तिच्या विभाषा होत्या हें

1 E. B. Cowell. Preface to Prakrit Grammar.

२ वररूचिकृत प्राकृत प्रकाश परिच्छेद ४

सिद्ध आहे आर्यावर्त्तांत पश्चिमेस 'शौरसेनी', पूर्वेस 'मागधी' आणि अशोकाच्या काळां 'पाली' या भाषा चालू होत्या.

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः शूरसेन्यधमेषु ॥ ६० ॥

प्रकृते रागतं प्राकृतम् । प्रकृतिः संस्कृतं तद्भवं तत्समं देशीयनेक प्रकारम् । शूरसेनी मागधीच स्वशास्त्रनियते^१ । दशरूपांत धनंजयाने नाटकांत अमुक भाषा असाव्या असे निरूपण केले आहे यांत 'महाराष्ट्री' दिली नाही. परंतु 'देशीयनेक प्रकारम्' असे टीकेत दिले आहे. यावरून प्राकृताच्या अनेक देशभाषा होत्या हें सिद्ध आहे. आणखी, धनंजयाने 'महाराष्ट्री' हें नांव दिलें नसावें; कारण 'महाराष्ट्री' पद्यांत योजीत असत आणि नाटकांत नीच पात्राचें भाषण गद्यांत असतें. 'महाराष्ट्री' व 'शौरसेनी' यांत किंचित् भेद आहे असें वररूचीनें प्राकृत प्रकाशांत दर्शविले आहे.

मांसादिषुवा ॥ १६ ॥

मांसादिषु शब्देषु वा विन्दुः प्रयोक्तव्यः ॥ मंसं मासं ॥
यत्र क्वचिद्वृत्तभङ्गभयात् ख्यज्यमानः क्रियमाणश्च विन्दुर्भवाति स मांसादिषु द्रष्टव्यः ॥ यावरून स्पष्ट आहे कीं 'महाराष्ट्री' पद्यांत योजीत असत.

ओचिर असि ॥ गाथासुद्रष्टव्यैः ॥

हा जसा भामहाचा आधार आहे तसा गाथांत 'महाराष्ट्री' योजावी याविषयीं विश्वनाथाने स्पष्टच आधार दिल्या आहे.

शौरसेनीं प्रयोक्तव्या तादृशीनाश्च योषिताम् ।

असामेवतु गाथासु 'महाराष्ट्री' प्रयोजयेत् ।

1. F. Mason. Preface to Pali Grammar

२ दशरूप-परिच्छेद २

३ वररूचि. प्रा. प्रकाश. परि. ४

४ वररूचि प्रा. प्रकाश. परि. ९-४

५ साहित्य दर्पण परि. ६

मूळ पाठिका.

यावरून स्पष्ट आहे की 'महाराष्ट्री' गाथांत वृत्तरूपाने असे आणि 'शौरसेनी' नाटकांतील स्त्री इ. पात्रांच्या भाषणांत असते, परंतु भाम-
हाच्या आधारे 'महाराष्ट्रीच्या' देशभाषा होत्या असे वर सांगितले
आहे. आतां 'महाराष्ट्री' कोणत्या देशांत चालू होती याला कांहीं
आधार आहे की काय?

"महाराष्ट्रदेश" विदर्भ देशा इतका पुरातन नाही. आणि 'महाराष्ट्री'
ही महाराष्ट्रदेशांतली भाषा होती असा वररूचीने तात्पुरचा लेख दिला
नाहीं." धनंजय इ. १० व्या शतकापूर्वी झाला;^१ परंतु याने 'महा-
राष्ट्रीचे' नांव सुद्धा दिले नाही. आणि भामह व विश्वनाथ हे अली-
कडचे असून त्यांनी 'महाराष्ट्रीचे' निरूपण केले आहे. विश्वनाथ ई.
१६ व्या शतकांत झाला. या आधारावरून वररूचीने जेव्हां 'महाराष्ट्रीला'
आदिस्थान दिले तेव्हां 'महाराष्ट्री' उज्जयनीच्या आसमंतांत विक्रमाचे
वेळेस चालू असावी असे संभवते. दशरूपावरून 'महाराष्ट्रीचा' केवळ
लोपच झाला असे मान्य करितां येत नाही. विक्रमानंतर इतिहासाचा
अभाव असल्याकारणाने यासंबंधी विशेष शोध लागत नाही. परंतु
उज्जयनीजवळच हल्लींचा महाराष्ट्रदेश आहे त्यांतली 'मराठी' आणि
प्राचीन काळची 'महाराष्ट्री' या भाषांत सादृश्य दिसून येते. हे सिद्ध
करण्यास पुढे प्रयत्न केला आहे. 'महाराष्ट्री' व 'मराठी' याभाषा
ताडून पाहतां 'महाराष्ट्रीच्या' विभाषा होत्या असे जे भामहाने लटले
आहे त्यापैकीच 'मराठी' असावी असे अनुमान साधार होते. प्रायः
पद्यांत जुनी भाषा असते. यावरून वररूचीचे पूर्वी 'महाराष्ट्री' चालू
होती असे लटले पाहिजे. अशोकाचे वेळेस पाली भाषा चालू होती
हे अगदी निर्वावाद आहे. कात्यायनाने पाली भाषेचे व्याकरण केले
आहे. किलेक विद्वानाचे असे लक्षण आहे की वररूची आणि का-
त्यायन ही एकाच पुरुषार्ची नांवे आहेत. वररूचीचे वेळेस 'महाराष्ट्री'

१ Anundoram Borooah. Eng. sank. Dict. pref. vol.III. 139.

२ F. E. Hall. pref. दशरूप.

मराठी भाषेची.

व 'पाली' या भाषा चालू होत्या आणि चालू भाषा संकलित करून व्याकरणांत गोवून काढिल्या हें अगदीं संभवनीय होय. यावरून प्राकृताची विभाषा जी 'महाराष्ट्री' ती उज्जयनी देशांत चालू होती असें मानावें.

मराठी भाषा प्राकृतापासून निघाली हें महाराष्ट्र देशांतील कावे विसरले नाहींत. मेरोपंतांनीं

गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषात्रि देखतां थोडी ।

प्राकृत संस्कृत मिश्रित यास्तव कोणी ह्मणेल ही कथा॥

असें ह्मटलें आहे. यांत 'प्राकृत' याचा अर्थ मराठी असा आहे.

'मराठी' वचनें निश्चिता परी अत्यन्त रस भरिता॥

मधुमाक्षिकांचे मुखीहुनी स्वत । अति सुरस जैसे ॥ श्रीधर

'मराठी' हे वाणी नसती अभिधाने सुरासिकें ॥

मराष्ट्रे होत्साते चतुरजनिं हें मान्य करिती॥

टिका मूळाधारें प्रथम धरिली संस्कृत कथा ।

सभेमध्ये श्रोते परिसतु 'महाराष्ट्र' उलथा ॥ विट्टल

या आधारांवरून 'महाराष्ट्रभाषा', हिंदींत 'मरेठी', तैलंगींत 'मराठी', 'मराष्ट्र', 'महाराष्ट्र' अशीं मराठीचीं नांवे आहेत.

शेषः संस्कृतात् ॥ १८॥ परि. ९

उत्तादन्यः शेषः । प्रत्ययसमासतद्धितलिंग वर्णकादि विधिः शेषः संस्कृतादवगंतव्यः । इह ग्रंथविस्तरभयान्न दर्शितः ॥ असें ह्मणून भामहानें 'महाराष्ट्री'वर टीका समाप्त केली. वररूचीनें प्राकृत प्रकाशाच्या नऊ परिच्छेदांत 'महाराष्ट्रीचें' विवेचन केलें आहे. 'महाराष्ट्री'वर वररूचीनें सुत्रे दिलीं आणि भामहाला ग्रंथविस्तार भय वाटलें यामुळे 'मराठी' भाषा 'महाराष्ट्री' पासून निघाली हें शोधून काढण्यांत फारच थोडा आधार मिळाला आहे.

१ उलथा (भाषांतर) हा शब्द अद्यापि चालू आहे.

मूळ पीठिका.

भाषाविभाग.

मराठींत चार भाषांतेल शब्द आले आहेत, १ 'संस्कृत', २ 'द्राविड' ३ 'यवनी', ४ युरोपीय

१ 'संस्कृत' पासून 'पाली' व 'प्राकृत' निघाल्या आहेत. बहुतेक विद्वानांचें ह्मणणें आहे कीं, 'संस्कृत' केवळ सुशिक्षित लोकांमध्ये चालू होती; आणि 'पाली' व 'प्राकृत' या जनपदभाषा होत्या. 'पाली' व 'प्राकृत' यांत फारसा भेद नसून यांचें बीज हिंदुस्थानातल्या सांप्रतच्या भाषांत आढळतें. वररूचीप्रमाणें 'महाराष्ट्री', 'मागधी', 'पैशाची', 'शौरसेनी' अशा चार; धनंजयाप्रमाणें 'शौरसेनी', 'मागधी', 'पैशाची' अशा तीन; आणि विश्वनाथाप्रमाणें 'शौरसेनी', 'महाराष्ट्री', 'मागधी', 'अर्धमागधी', 'प्राच्या', 'अवान्तिका', 'दाक्षिणात्य', 'शाकारी', 'वाल्हीकभाषा', 'द्राविडी', 'आभीरी', 'चांडाली', 'शावरी', 'पैशाची', 'शौरसेनिका' अशा पंधरा—प्राकृताच्या विभाषा दिल्या आहेत.

हिंदींत मराठीला 'दखनी' बोली ह्मणतात. आणि नर्मदेच्या उत्तरेस जे अलीकडे मराठे गेले आहेत ते मराठीला 'दक्षिणी' भाषा ह्मणतात. विश्वनाथानें दिलेली 'दाक्षिणात्य' ही 'दक्षिणी' असावी असें वाटतें. 'ब्रजभाषा' शौरसेनी पासून निघाली आहे. आणि 'हिंदी' ब्रजभाषेपासून निघाली आहे. 'द्राविडींत' जरी प्राकृत शब्द आहेत तरी द्राविडी प्राकृतापासून अगदींच भिन्न आहे. 'गुजराथी', 'बंगाली', 'उडिया' या भाषा 'शौरसेनी' पासून निघाल्या आहेत.

२ 'द्राविडी' भाषेचे 'तमिल' 'तेलुगु' 'कानडि' 'मलियालम' 'तुलु' असे पांच विभाग आहेत. आणि यांत गोंडी हि मोडते; कारण; 'गोंडी' तेलगु भाषेशीं पुष्कळ अंशीं जुळते.

१ गोंडींत 'ओ'चे ऱ्हस्व व दीर्घ असे दोन उच्चार आहेत; जसें कोर (कौवडी) या शब्दांत 'ओ' चा ऱ्हस्व उच्चार होतो. हा प्रकार संस्कृतापासून निघालेल्या विभाषांत नसून तेलगु भाषेत आहे—हें विशेष महत्वाचें मानावें.

मराठी भाषेची.

गोंड आपणास 'कायवत्तोर' असे सन्मानार्थी ह्मणवितात. 'कैवर्त्त' या संस्कृत शब्दाचा 'कायवत्तोर' हा अपभ्रंश असावा. 'कैवर्त्त' शब्दाचा अर्थ 'धीवर' (मासे धरणारे कोळी) असा आहे. आसाम प्रांतास 'कैवर्त्त' ह्मणून लोक आहेत; त्यांचा मासे धरण्याचा व्यवसाय आहे. तैलंगणांतील शूद्र जातींत अद्यापि अशी चाल आहे कीं, कोणी परगांवीं जाऊं लागला ह्मणजे घरातल्या बायका त्याला " मोठे मोठे 'मासे' घेऊंनये" असा अशिर्वाद देतात. ही चाल तेथील ब्राह्मणांमध्ये नाही. या आशीर्वादाचा वास्तविक कांहीं अर्थ दिसत नाही. परंतु तैलंगणांतील शूद्र पूर्वी 'कोळी' असावेत असे मानल्यास या आशीर्वादाचा अर्थ स्पष्ट होतो. तैलंगण समुद्रकाठीं असल्यामुळे समुद्रकांठच्या लोकांचा व्यवसाय कोळ्यांचा असण्याचा संभव आहे. आणि बायकांत जुन्या चाली अढळ असतात.

तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ ।

व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्य मनुत्तमम् ॥

(सबाह्यानां कैवर्त्त म्लेच्छांध्रादिप्रांय देशवासिनांब्राह्म्यास्तत्सहितानां) तैलंगणास आंध्र असे हि ह्मणतात. कौकणांत 'केवट' ह्मणून कोळ्याची जात आहे. गंगातीरीं जसे 'मल्लाह' नावाडी आहेत तसे महा नदीतीरीं 'केवट' आहेत. या आधारे 'गोंडी' द्राविडी भाषांत मोडते असे वर ह्मटले आहे. 'द्राविडी' ही संज्ञा इंग्रजीप्रमाणे घेतली आहे.

३ संस्कृत भाषेत 'यवन' ह्मणजे कालीदासाने ज्यांना पाश्चात्य

1 W. W. Hunter. Imperial Gazetteer of India

२ " पेद पेद चापलु ती सुकुनि रा "

३ महाभारत—भीष्मपर्व १-१० महाभारताचे वेळेस 'महाराष्ट्र' नव्हते असे दिसते.

४ रघुवंश सर्ग ४—६२

मूल पीठिका.

असें नांव दिले आहे ते असावेत. पतंजलीने पाणिनीवर महाभाष्य केले खांत लहले आहे.

यवनाः शयानाः भुञ्ज्यते ।

ग्रीक व रोमन लोकांत शय्येवर आंग टाकून जेवण्याची चाल असे; परंतु होमरच्या वेळेस ग्रीक लोक हिंदु लोकांप्रमाणे जमीनीवर बसून जेवीत असत. चंद्रगुप्त राजाचे वेळेपासून हस्तिनापूर, पातलीपुत्र, उज्जयनी येथील राजांच्या पदरीं ग्रीक लोक दुभाषीच्या कामावर असत हे इतिहास प्रसिद्ध आहे.

मराठींत मुसलमानांना 'यवन' ह्मणतात; ह्मणून 'यवनी' ही संज्ञा घेतली आहे. 'यवनींत' 'अरबी' व 'फारसी' या भाषा मोडतात. मुसलमानांच्या कारकीर्दींत ज्या अनेक देशांतिल लोकांच्या फौजा होत्या त्यांच्या छावणींत 'उर्दू' किंवा हिंदुस्तानी भाषा चालू झाली. मराठे मुसलमानी राजांशीं 'फारशी' भाषेत पत्रव्यवहार ठेवीत असत ह्मणून मराठींत दरबारी शब्द 'यवनी' भाषांतले आले आहेत.

४ क्लियक ब्राह्मणांचा असा नियम आहेकी जेवतांना 'यवनी' भाषा बोलू नये, किंवा ऐकू हि नये. खांत कोणी 'इंग्रजी' बोलला तर ते इंग्रजीला हि 'यवनी' भाषा ह्मणतात. परंतु 'यवनी' या शब्दाची व्याख्या मार्गे दिली आहे. 'इंग्रजी', 'पोर्चुगीज' इत्यादि भाषांना युरोपियन ही संज्ञा दिली आहे. वर्तमानपत्रांतून, मासिक पुस्तकांतून युरोपियन लोकांना 'पाश्चिमात्य' ह्मणतात. परंतु हा अर्थ चालू नाही. मराठींत 'इंग्रजी' शब्द येत चालले आहेत; जसे, 'बुक' पुस्तक या अर्थी वायका देखील ह्मणतात. 'काय 'पलटणच्या' 'फैरा' झडती। पर्जन्यापरी गोळ्या पडती॥' यांत 'पलटणें' (battalion)

१ बाबु कैलास चंद्रदत्त, शास्त्री एम. ए.

२ Dictionary of Greek and Roman Antiquity p. 308

३ पोवाडा, खर्च्याची लढाई. विविधज्ञान विस्तार. पु. १० अंक ४

४ तैलंगींत 'पटालमु' शब्द आहे.

मराठी भाषेची.

‘फैरा’ (fire) हे इंग्रजी शब्द आहेत. ‘पगार’, ‘मुंबई’ इत्यादि पोर्तुगीज शब्द आहेत.

मराठीत कोणत्या भाषांतिल शब्द आले आहेत.

नामदेव, ज्ञानदेव हे १२—१३ शतकांत झाले. यांचे पूर्वी मराठीला कोणते स्वरूप होते हे सांगवत नाही. महाराष्ट्र देशाचा. जसजसा विस्तार होत गेला तसतसे नवीन शब्द भाषेत येत चालले. जितके शब्द थेट ‘संस्कृत’, ‘यवनी’ व ‘युरोपीय’ भाषांतून आले आहेत त्यांची उपपत्ति मोलस्वर्थ साहेबांनी उत्तम प्रकारे दिली आहे. या साहेबांचे आणि ज्या पंडितांनी यांना सहाय्य केले त्याचे उपकार महाराष्ट्र देशावर सदा राहतील. ‘पाली’, ‘प्राकृत’ आणि ‘द्राविडी’ या भाषांतून मराठीत जे शब्द आले आहेत त्यांचे निरूपण कोणी केले नाही. ही न्यूनता अंशतः तरी पुरवावी या उद्देशाने काहीं प्रत्ययांचा आणि शब्दांचा निर्देश या पुस्तकांत केला आहे.

मराठीच्या विभाषा.

देशपरत्वे भाषेचे मुख्य भेद ‘कौकण’ व ‘देश’ असे केले आहेत. कौकणांत ‘मुंबई’, ‘अष्टगर’, ‘महाड’, रत्नागिरी’, ‘राजापूर’, ‘मालवण’, ‘गोमंतक’, या ठिकाणच्या विभाषा होत. देशांत ‘सातारा’, ‘धारवाड’, ‘वऱ्हाड’, ‘खानदेश’ येथील विभाषा होत. आणखी पेशव्यांनी

1 Buon=good, bahia=harbour [clarke's Geo. Reader]

२ हे पुस्तक लिहिल्यावर रा. कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी केलेले नवीन व्याकरण आणि ‘The Students’ Manual of Marathi Grammar’ ही पाहण्यांत आली. कृष्णशास्त्रीकृत व्याकरण आणि ही मूळ पीठिका या दोन्ही ग्रंथांत जे साम्य आहे ते अकस्मात् घडून आले. कारण दोघांनी ‘वरूची’चाच आधार घेतला आहे.

३ दादोबाकृत महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण—प्रस्तावना

मूळ पीठिका.

आणि इतर सरदारांनी आपापल्या कारकीर्दीत हिंदुस्थानच्या कांहीं भागांत संस्थाने व सुभे वसविले तेव्हां त्या त्या प्रांतांत मराठी भाषा सुरू झाली. 'नागपूर', 'चंद्रपूर', 'मंडला', 'सागर', 'जाल्वण', 'झांशी', 'ग्वालर' व 'इंदूर' या प्रांतांत मराठीच्या विभाषा झाल्या आहेत. या विभाषा आहेत ह्मणून कदाचित् कोणी मान्य करणार नाही. परंतु मान्य न करण्याला कांहीं कारण दिसत नाही. 'नागपूर', 'चंद्रपूर', 'मंडला' हे प्रांत भोसल्याने काबीज केले; या प्रांतांत जी मराठी चालू आहे तींत (तेथे पूर्वी गोंडांचे राज्य असल्याकारणाने) कांहीं गोंडी व तैलंगी शब्द आले आहेत. 'सागर', 'जाल्वण' हे प्रांत कऱ्हाडे ब्राह्मणांनी हस्तगत केले; या प्रांतांत जी मराठी चालू आहे तींत हिंदी शब्द बरेच आले आहेत. 'झांशी', 'ग्वालर', 'इंदूर' या प्रांतांत जी मराठी चालू आहे तींत यवनी शब्द पुष्कळ आहेत. काशीस मराठीचा कांहीं निराळाच प्रकार आहे.

काशी विद्यापीठ आहे तसे 'पुणे' पेशव्यांचे राज्यपीठ असल्या कारणाने तेथे मराठी भाषा चांगली कमावली गेली. 'सातान्यास' मराठे राजे होते आणि पुण्यास ब्राह्मण राजे होते. ब्राह्मणांची भाषा शुद्ध मानिली आहे ह्मणून पुण्यास आदिस्थान दिले. मराठ्यांचा उत्कर्ष होता त्या वेळेस मराठी भाषेला उत्तम स्वरूप आले. तिची साधी सुदी दशा जाऊन तिजमध्ये दरवारी ऐट, माधुर्य व प्रसाद असे गुण वाणू लागले. पूर्वीची एकादी बखर पाहिली तर तींत संस्कृत व यवनी शब्द बरेच दिसतात. बखरींत जी ऐटदार भाषा ती सांप्रत राहिली नाही. परंतु इंग्रज सरकारांचे राज्य झाले तेव्हां पासून भाषेत विशेष शास्त्रीय उक्ति येत चालली आहे.

वर ज्या विभाषा दिल्या त्याशिवाय वायकांची भाषा वेगळी. कुणव्यांची भाषा वेगळी. वायकांची भाषा शुद्ध प्राकृत आहे, तींत संस्कृत, यवनी शब्द नसतात ह्मणून विशेष मधुर असते. आणि

मराठी भाषेची.

कुणव्यांची भाषा ग्राम्य आहे तरी तींत बरेच प्राकृत शब्द आहेत. यावरून मराठी भाषा किती विस्तृत आहे हे स्पष्ट दिसून येते.

शब्दसाधनाची आवश्यकता

शब्दांचे मूळ शोधण्याने त्यांचे विविध अर्थ कसकसे झाले हे स्पष्ट कळून येते. कधी कधी शब्द साधनाने औषधीचे गुण कळून येतात; ऐतिहासिक माहिती मिळते; कोणत्या भाषेतला शब्द आहे हे कळते; व्याख्या व लक्षणे शब्दांवर अवलंबून असतात यामुळे भाषा नियमित होते; आणि शुद्ध लिहितां येते. उदाहरणार्थ—

१ 'दही' हा शब्द 'दाधि' शब्दापासून आला आहे परंतु 'ही' वर अनुस्वार कां? 'दाधि' या संस्कृत शब्दाचे महाराष्ट्रींत (नपुंसक-लिंग असल्याकारणाने 'दाहि' असे रूप आहे. संस्कृतांत 'इ'कारान्त जे शब्द आहेत ते 'इ'कारान्त किंवा 'ई'कारान्त लिहिले किंवा उच्चारले जातात. तसेच 'पाणी' (जल) शब्दावर कोणी अनुस्वार देतात कोणी देत नाहीत; अनुस्वार देणे हे चांगले कारण 'पाणि' (हात) हा शब्द कोणी 'पाणी' असा लिहितात. 'पानीय' या संस्कृत शब्दाचे महाराष्ट्रींत 'पाणिअं' असे रूप होते. 'पाणी' ह्यणजे जल; 'पाणी' ह्यणजे हात. कोणी ह्यणतात कांकरांत पाहिजे त्या शब्दावर अनुस्वार देतात; हे ह्यणणे ठीक नाही. 'दही', 'पाणी', या शब्दांच्या अन्यस्वरावर जो अनुस्वार आहे तो महाराष्ट्रीच्या आधाराने अगदी शुद्ध आहे. या प्रकारे शुद्ध लिहिण्याचा मार्ग खुला होतो.

२ 'पामघ्न' हा शब्द संस्कृत भाषेतला आहे. 'पामघ्न' ह्यणजे गंधक. 'पामन्' (खरूज), 'हन्' [नाश करणे] या पासून 'पामघ्न' शब्द सिद्ध झाला. ह्यणजे गंधक खरजेवर औषध आहे असे 'पामघ्न' शब्दांत ध्वनित होते. आणि आज इंग्रजी दवाखान्यांतून देखील खरजेवर गंधकाचा प्रयोग करितात.

मूळ पीठिका.

३ बांडगूळ वर्गांत मोडणारी हिंदींत 'हरजुरी' नामें एक वळी आहे. सरुदर्शनी हा शब्द साधारण दिसतो. हरजुरीची उंची वीत दोन विती असते. तिची पाने जाड असून लांबट असतात. तिला पांढरीं फुलें येतात. तिच्या मुळ्या आंब्याच्या डाहळीवर शिरासारख्या ठळक दिसतात. हरजुरी बहुतकरून आंब्याच्या झाडावर उगवते. बैलाचा पाय मोडला तर हरजुरीच्या मुळ्या ठेंचून बांधितात; हिने हाड फार लवकर जुळते असें लक्षणतात. आतां 'हरजुरी' हा शब्द 'हाड' आणि 'जोड' या शब्दापासून सिद्ध झाला हें स्पष्ट आहे. हाड जोडणारी जी वळी ती 'हरजुरी.' या वळींत असा गुण आहे हें शाधून काढल्यानें पुष्कळ उपकार होतील.

४ 'चौगा' हा शब्द यवनी आहे. चौगा लक्षणजे मानेपासून पाय पर्यंत एक लांबलचक अघळपघळ आंगरखा असतो. रोमन लोकांत टोगा' घालण्याची चाल असे. रोम राज्याचा अस्त झाला आणि मुसलमानांचा उदय झाला तेव्हां मुसलमानांनीं रोमन लोकांच्या अनेक रवारी चाली घेतल्या. रोमन लोकांचा 'टोगा', आणि हिंदुस्थांतांतला 'चौगा', 'चौगा' किंवा 'झगा' याचा संबंध इतिहासाच्या साधाराने लागतो.

असेच 'ध'चा 'मा' करणें याचा अर्थ इतिहासाच्या आधारांवांचून पुढींच कळावयाचा नाही. आनंदी काकूनें आपल्या पुतण्याला (नारायणराव पेशवे) ठार केलें. इत्यादि प्रकरण ज्यांना इतिहास माहित असेल त्यांनाच कळणार.

१ कोंकणांत आंब्याच्या डाहळीला गांठ असते तींतून 'मधुकडी' नामें वळी उगवते. परंपु मध्य प्रांतांत 'हरजुरी' आंब्याच्या डाहळीवर पाहिजे तेथे उगवते; डाहळीच्या गांठींतून उगवत नाही. मध्य प्रांतांत मधुकडी मोहाच्या झाडावर उगवते. मधुकडीचे झाड दोन तार हात लांब असून तिचीं फुलें चिवट असतात आणि फळांचें तोंड पाडाकडे असतें. इंग्लंडांत जिला Mistle toe लक्षणतात ती मधुकडी पारवी आहे कारण ती ओकझाडाच्या गांठींतून उगवते.

मराठी भाषेची.

१ ईश्वर, पुण्य, पाप, गहू, जाते या अर्थांचे गोंडी भाषेत मूळचे शब्द नाहीत. या अर्थांचे जे संस्कृत शब्द आहेत त्यांचे गोंडींत अपभ्रंश झाले आहेत. जसे संस्कृत 'अच्छ' (प्रकाशणे) धातू पासून निघून हिंदीद्वारे 'अच्छा' [पुण्य] हा शब्द गोंडींत गेला; 'गोहू' (गहू) 'गोधूम' शब्दापासून निघाला. 'जत्ता' (जाते) 'यंत्र' शब्दापासून निघाला. ईश्वर या अर्थी शब्द गोंडींत नाही. यावरून पूर्वी गोंडांना पोळी करण्याचे देखील ज्ञान नव्हते; त्यांना ईश्वर, पाप, पुण्य ह्मणजे काय हे ठाऊक नव्हते; आर्य येण्यापूर्वी ते अगदी रानटी होते—इत्यादि शब्द साधनावरून सिद्ध करितां येते.

या आधारांवरून शब्द साधन अगदीं अवश्य आहे असे दिसून येईल.

शब्दसाधनाची मर्यादा

एका भाषेत जे शब्द आहेत त्यांपैकी काहीं दुसऱ्या भाषेत आढळल्यास ऐतिहासिक आधारांवांचून केवळ अनुमानावर निर्वाह करितां येत नाही. परंतु ते देश सन्निध असल्यास, किंवा त्या देशांमध्ये व्यापारसंबंध असल्यास एका भाषेचे शब्द दुसऱ्या भाषेत जाण्याचा संभव असतो. जसे, pepper पेप्पर (सं. 'पिप्पली' = पिंपळी) हा हिंदुस्थानांतील शब्द युरोप खंडांतील अनेक भाषांत आढळतो. इंग्रजींत 'पगोडा' (pagoda) हा शब्द बौद्धांचे देवालय किंवा कळस या अर्थी योजितात; हा शब्द संस्कृत 'भगवति' (देवालय) याचा अपभ्रंश होय. भगवति शब्दापासून 'पागोटें' हा हि शब्द निघाला असावा. यावरून पिंपळी इत्यादि जे उद्भिज पदार्थ हिंदुस्थानांत होतात ते युरोपखंडांत व्यापारसंबंधानें गेले असे ह्मणण्यास ऐतिहासिक आधार आहेत. आणि 'पागोटें' हा शब्द 'भगवति' (कळस या अर्थी घेतल्यास) शब्दापासून आला असे ह्मणणे केवळ अनुमान होय.

मूळ पीठिका.

मराठींत नीट, इंग्रजींत नीट (neat) ठाकठीक या अर्थीं । मराठींत मौघा = माडी मोजण्याचा तुंबा किंवा राहटाचा लोटा, इंग्रजींत मग् (mug) = पेला । हिंदींत घास इंग्रजींत ग्रास (grass) गवत या अर्थीं । तेलंगींत मिक्किलि, स्काच भाषेत मिक्किलि (mickle) फार या अर्थीं । तेलंगींत गालि, इंग्रजींत गेल (gale) वारा या अर्थीं । इस्यादि अनेक शब्द आहेत. परंतु सन्याय.आधारांवांचून एका देशांतून दुसऱ्या देशांत शब्द गेले असे ह्मणतां येत नाहीं. ज्याप्रमाणें एका ठिकाणच्या चालीं दूर देशीं आढळतात तसें शब्द हि उच्चारांत व अर्थांत सारखे जसतात. परंतु अशा शब्दांवर कांहीं सिद्धांत बांधितां येत नाहीं. कित्येक शब्दांत सादृश्य दाखवितांना थोडा आधार असतो परंतु ते शब्द एकाच भाषेंतले आहेत असें ह्मणवत नाहीं. जसें,

उत्तर हिंदुस्थानांत 'अहीर' ह्मणून गौळ्यांची एक जात आहे. अहीर हा शब्द संस्कृत 'अभीर' याचा अपभ्रंश होय. अहीरांचा चरितार्थ पश्वादीवर चालत असल्यामुळे वनचारी होते. अहीर आदित्यनार सणाचा दिवस मानितात. आदित्यवारीं धार काढीत नाहींत; किंवा दूध विक्रीत नाहीं किंवा कोणाला शेण घेउं देत नाहींत. शनिवारचें दूध मात्र कोणी कोणी विक्रीतात. 'हीब्रु' (याहुदी) या शब्दाचा अर्थ फिरणारे लोक असा आहे. 'हीब्रु' लोकांचा चरितार्थ पश्वादीवर चालत असे. ते शनिवारचा दिवस फारच पवित्र मानीत. अवश्य अशीं गृहकर्मे शुक्रवारीं आटोपून घेऊन शनिवारीं कांहींच उद्योग करीत नसत. 'अभीर' व 'हीब्रु' यांच्या वायकांचा पोषाक पुष्कळ अशीं जुळतो. वंजारीणांच्या टाळूवर 'पंची' ह्मणून वीतभर उंच असा कळसा सारखा एक दागिना असतो. पंचीवरून या पदर घेतात. अशीच पंची हीब्रुवायकांनाहि असे. आणि अहिरिणींनाहि असते, परंतु अंमळ लहान असते.

मराठी भाषेची.

यावरून 'अभीर' व 'हीब्रु' हे प्राचीन काळीं एशिया खंडांत कोठें तरी एके ठिकाणीं राहिले असतील आणि ते वनचारी असल्यामुळे 'अभीर' हिंदुस्थानांत आले असतील; त्यांनीं हिंदुंच्या चाली घेतल्या तरी बायकांचा पोषाक बदलला नाही. ह्मणून 'अभीर' व 'हीब्रु' हे एकच शब्द आहेत असें ऐतिहासिक अधारांवांचून ठाम मत देतां येत नाही.

संस्कृतभाषा इतक्या पूर्ण दशेस आली होती कीं सर्व शब्द सूत्रांनीं बद्ध झाले आहेत. परंतु या गीर्वाण भाषेत देखील शब्द सिद्ध करितांना अनुमानाला जागा घेतली आहे. जसे, 'वलाहक' हा शब्द वारीणां वाहकः ह्मणजे मेघ असा सिद्ध करितात. 'वलाहक शब्दांत जो अपभ्रंश झाला आहे तो सांधे नियमा प्रमाणे झाला असें ह्मणतां येत नाही. आणि 'वलाहक हा प्राकृत शब्द आहे असें मानिल्यास श्रुति-सुखास्तव हा अपभ्रंश झाला असावा. तेव्हां मराठी सारख्या प्राकृत भाषेतून निघालेल्या विभाषेतील शब्द सिद्ध करिते वेळेसाहि अनुमानाला अवकाश द्यावा लागेल; नाहीतर बहुतेक शब्द कसे सिद्ध झाले हें दाखवितां येणार नाही.

एका भाषेतून अन्यभाषेत शब्द गेला तर वर्णोच्चारांत बरेच अंतर पडते, जसे 'हुकम्स देर' 'प्रेझेंट-आर्म्स' यांचा शिपाई 'हुकमडर' 'फारझंट आम' असा विचका करितात. याप्रकारेच संस्कृत व यवनी शब्दांचा अपभ्रंश मराठींत झाला आहे. या अपभ्रंशाचें विवेचन तिसऱ्या भागांत केले आहे. यापुढे दुसऱ्याभागांत प्रत्यय कसे सिद्ध झाले याचा विचार करूं.

१ मल्लिनाथ.

मूल पीठिका.

भाग दुसरा

विभक्ति प्रत्यय

मराठी १			पाली ३		
एकवचन		बहुवचन	द्वि	अं	ए
द्वि	ला, स, तें	ना, ला, स, तें	तृ	एन, ना	एहि,आहि,एबि
तृ	नें, एं, शीं	नीं, हीं, ईं, शीं	च	स्त	आनं
च	ला, स, तें	ना, ला, स, तें	पं	मा, म्हा	एहि,आहि,एबि
पं	ऊन, हून, तून	ऊन, हून, तून	ष	स्त	आनं
ष	चा, ची, चे	चे, च्या, चीं	स	स्मिनु,स्मि,म्हि,ए	आसु
स	त, ई, आं	त, ई, आं	हिंदी ४		
प्राकृत २			एकवचन	बहुवचन	
द्वि	म्	ओ, उ	प्र	०, ने	ओं, ने
तृ	ण, ई, ए	हिं, हि	द्वि	को	ओंको
च	स्त	णं, ण	तृ	से	ओंसे
पं	दो, दु, हि	हितो, सुंतो	च	को	ओंको
ष	स्त	णं, ण	पं	से	ओंसे
स	म्भि, इ, ए, आ	सुं, सु	ष	का, के, की	ओं-का, के, की
			स	में, पै, पर	ओंमें

१ दादोबाकृत महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण १७९

२ Cowell. वररुचिकृत प्राकृत प्रकाश

३ Mason. कल्यायनकृत पाली भाषेचें व्याकरण

४ भाषा भास्कर

मराठी भाषेची.

गोंडी ९			संस्कृत ६		
प्र		आंग	प्र	ः, म्	अः, इ
द्वि	त्क, तून	नूंग	द्वि	अयम्, म्	अः, : , न्, इ
तृ	से, ताल	न्से, नाल	तृ	इन, ना	भिः, ऐः
च	त्क, साटी	न्क, न्साटी	च	ए, य	भ्यः
पं	ताल	नाल	पं	अः, : , र, त्	भ्यः
ष	तोर, ता	नोर, ना	ष	अस्, : , र, स्य	आम्
स	ते, त्परो	ने, न्परो	स	इ, आम्, औ	सु

विभक्ति विचार.

१ मराठीत 'अंवा' हा 'आ कारांत पुल्लिंग शब्द आहे; याचे बहुवचन 'आंवे' असे होते. संस्कृत भाषेत 'आम्' हा नपुंसकालिंगी शब्द आहे. याचे द्विवचन 'आम्ने' असे होते. तर मराठीत 'आकारांत' पुल्लिंगी नामांस बहुवचनीं अन्तीं जो 'ए कार' होतो तो संस्कृत 'अ कारांत' नपुंसकालिंगी शब्दाच्या द्विवचनापासून आला की काय? हा नियम सर्वत्र लागू होत नाही. कारण संस्कृतांत सर्व, पूर्व, किम्, यद्, तद्, एतद् इदम् या सर्वनामांची अनुक्रमे पुल्लिंगीं बहुवचनीं आणि स्त्रीलिंगीं व नपुंसकालिंगीं द्विवचनीं सर्वे, पूर्वे, के, ये, ते, एते, इमे अशीं रूपे होतात. थेट संस्कृत भाषेचे प्रत्यय मराठीत आले

९ दिवान परधानकृत गोंडी भाषेचे व्याकरण. हे अद्यापि प्रसिद्ध झाले नाही.

६ A. E. Gough. Sanskrit Manual यांत साधारण प्रत्यय घेतले आहेत. लिंगभेद ठेविला नाही.

१ मराठीत अंवा असाहि शब्द आहे. संस्कृत आम् शब्दाचा माहाराष्ट्रीत अंवं असा अपभ्रंश होतो. (वररुचि प्रा. प्रकाश परि. ३-९३)

मूल पीठिका.

याला आधार आहे. तरी या ठिकाणीं निश्चयानें सांगवत नाहीं. 'आकारान्त' पुल्लिङ्गी नामांस बहुवचनीं जो 'ए' कार होतो तो संस्कृत भाषेतून आला असें ह्यणप्याषेक्षां पाली भाषेतून आला असें ह्यणावें. कारण पालींत 'भगवा (सं. भगवत्), 'भिक्षु (सं. भिक्षुक) या पुल्लिङ्गी नामांचीं बहुवचनरूपे अनुक्रमे 'भगवन्ते, 'भिक्षवे अशीं होतात. पालींत किंवा प्राकृतांत द्विवचन नाहीं. ह्यणून संस्कृत भाषेच्या द्विवचनाचे प्रत्यय मराठींत बहुवचन प्रत्यय झाले असें ह्यणतां येत नाहीं.

संस्कृतांत 'अकारांत' पुल्लिङ्गीनामांस प्रथमाएकवचनीं विसर्ग लागतो, जसें 'पुरुषः'; यांचीं प्राकृतांत व पालींत एकवचनीं 'पुरिसो' आणि बहुवचनीं 'पुरिसा' अशीं रूपे होतात. 'पुरिसा' हें रूप संस्कृत 'पुरुषाः' याचा अपभ्रंश होय. मराठींत 'ओकारान्त' पुल्लिङ्गी शब्द प्राकृत व पाली भाषेतून आले आहेत. खालाटी प्रांताकडे अद्यापि 'आ'कारान्त पुल्लिङ्ग शब्द 'ओ'कारान्त होतात, जसें 'हो' 'हांडो' (हा हांड) 'तो' 'गेलो' (तो गेला). हिंदी व मारवाडी भाषेत देखील अशीं रूपे साधारण आहेत. मराठींत 'लाहो' इत्यादि शब्दांचीं बहुवचन रूपे एकवचनासारखीं असतात. परंतु 'वायको' इ. शब्दांचे बहुवचन 'वायका' असें होतें. पालींत किंवा प्राकृतांत एकवचनीं 'ओ'कारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द मुळींच नाहीत; आणि 'ओ'कारान्त पुल्लिङ्गी शब्दांचीं बहुवचनरूपे 'आ'कारान्त होतात. परंतु मराठींत 'वायको', 'ताटको', 'ढंवा' यांची 'वायका', 'ताटका', 'ढंवा' अशीं बहुवचन रूपे होतात तेव्हां मराठींत 'ओकारान्त' स्त्रीलिङ्गी बहुवचनरूपे पाली व प्राकृत भाषेतील 'ओ' कारान्त पुल्लिङ्गी शब्दांचे बहुवचनाप्रमाणे झालीं असतील.

१ काहीं प्रांतांत ओकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द आहेत आणि काहीं प्रांतांत तेच शब्द मराठी प्रमाणे आकारान्त उच्चारितात.

२ पालींत अमुको असें एकच स्त्रीलिङ्गीरूप अढळतें; जसें अमुको इति (अमुक स्त्री) (Mason's Pali Gram. p. 52)

मराठी भाषेची.

‘आ’कारान्त स्त्रीलिंगीनामांस बहुवचनीं ‘आ’ किंवा ‘इ’ आदेश होतो. प्राकृतांत बहुवचनीं ‘ओ’ ‘उ’ प्रत्यय लागतात. किंवा मूळरूपच राहते जसे माला । मालाओ, मालाउ, माला ॥ णई । णईओ, णईउ, णई [नदी] ॥ पालींत कन्या । कन्याओ, कन्या ॥ रत्ति । रत्तियो, रत्ति रत्ती [रात्र] ॥ प्राकृतांत किंवा पालींत ‘अ’कारान्त स्त्रीलिंगी शब्द नाहीत; ते बहुतकरून ‘आ’कारान्त शब्दांचे ‘अ’कारान्त झाले असतील. पालींत ‘आ’-‘इ’-‘ई’-‘उ’-‘ऊ’कारान्त स्त्रीलिंगीनामांस बहुवचनीं ‘यो’ सर्वत्र युक्त होतो. या ‘यो’ [इ-ई+ओ] प्रत्ययाचा मराठींत ‘ई’ [आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचा बहुवचनप्रत्यय] व ‘आ’ [‘अ’ इ-उ-ओकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचा बहुवचनप्रत्यय] असा अपभ्रंश झाला असेल.

संस्कृतांत ‘नदी’ शब्दाचे बहुवचन ‘नद्यः [नद्या] व श्वश्रू शब्दाचे ‘श्वश्रुः’ [सास्वा] अशीं रूपे होतात. तेव्हां ‘नद्या’ ‘सास्वा’ हीं रूपे थेट ‘नद्यः’ ‘श्वश्रुः’ या संस्कृत शब्दांपासून आलीं असतील. असे मानिल्यास एक अडचण येते ती ही कीं प्राकृतांत किंवा पालींत विसर्गाचा ‘अ’ झालेला कोठे अढळत नाही; विसर्गामागे ‘अ’ असल्यास ‘ओ’ किंवा यो होतो. तेव्हां मराठींत ‘ई-ऊकारान्त’ स्त्रीलिंगी नामाचीं बहुवचनरूपे पाली ‘यो’ किंवा प्राकृत ‘ओ’, ‘उ’ प्रत्ययांचे अपभ्रंश लागून झाले असतील.

कोणी असा आक्षेप आणितो कीं थेट संस्कृत भाषेतून कांहीं मराठीं रूपे कां आलीं नसावीत? प्रत्येक मराठी रूप पाली किंवा प्राकृतांतूनच आले असे कां मानावे. हा आक्षेप खरा आहे.

संस्कृत ‘अ’कारान्त नपुंसकालिंगी नामांस द्विवचनीं अन्तीं ‘ए’ आदेश होतो. जसे फलं । फले. मराठींत ‘फल’ याचे बहुवचन ‘फले’

१ दादोबाकृत महाराष्ट्रभाषेचे व्याकरण १४८

२ अज्ञाथीं द्वितीय पुरुषीं एकवचनीं संस्कृतांत व मराठींत रूप एक आहे. जसे, हस; आणि प्राकृत व पालींत हससु असे रूप आहे.

मूळ पीठिका.

असें होतें. 'ए' वरचा अनुस्वार नपुंसकालिंगाचें चिन्ह होय. तेव्हां मराठींत 'अ'कारान्त नपुंसकालिंगी शब्दाचें बहुवचन, संस्कृत 'अ'कारान्त नपुंसकालिंगी शब्दाच्या द्विवचनाप्रमाणें होतें असें मानितां येत नाहीं. कारण प्राकृतांत व पालींत द्विवचन नाहीं; आणि जे बहुवचनाचे प्रत्यय आहेत ते संस्कृत बहुवचनाचे अपभ्रंश होत. पालींत 'अकारान्त' नपुंसकालिंगी शब्दांचीं बहुवचनरूपे 'आनि', 'आ'; व प्राकृतांत 'अइ', 'अइ', 'आणि' हे प्रत्यय लागून होतात; जसें प्राकृतांत वणाइं, वणाइ, वणाणि (वनें) प्राकृतांत 'इ'कारान्त नपुंसकालिंगी शब्दांची बहुवचने 'इ', 'इ' लागून होतात; जसें, दहिं । दहीइं, दहइ (यांत अन्यस्वर दीर्घ होतो). मराठींत 'ए'कारान्त नपुंसकालिंगी शब्दांस बहुवचनीं अन्तीं जो 'इ' आदेश होतो तो प्राकृत 'इ' प्रत्ययापासून आला असावा. यावरून मराठींत 'अकारान्त' नपुंसकालिंगी शब्दाच्या अन्तीं जो 'ए' बहुवचनीं प्रत्यय आहे, तो संस्कृत 'अ'कारान्त नपुंसकालिंगी शब्दाच्या द्विवचनरूपासून झाला असें न मानितां मराठी 'आ'कारान्त पुलिंगी शब्दाचे बहुवचनाप्रमाणें मानावे. भेद इतकाच कीं नपुंसकालिंग असल्यास अनुस्वारयुक्त होतो; जसें, (पु.) आंवा आवे ॥ (न.) वन वनें ॥ इत्यादि.

संस्कृत, प्राकृत व पाली या भाषांत 'एकारान्त' नपुंसकालिंगी शब्द नसतां मराठींत कोठून आले असतील? संस्कृत 'तडाग या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन महाराष्ट्रींत 'तलाअं' असें रूप झालें. संस्कृतांत 'तल्ल' असाहि शब्द आहे. 'तळें' हा शब्द 'तलाअं' किंवा 'तल्ल' शब्दापासून निघाला असेल. 'तळें' या शब्दाचा उच्चार वायका 'तळअं' असा करितात. 'ळ' व 'अं' या दोन वर्णामध्ये त्या फारसा अवकाश देत

1 Monier Williams Sanskrit Dictionary.

२ कोणी ल्पणतील कीं वायकांची भाषा अशुद्ध असते. परंतु असें मानण्यास कांहीं सबळ आधार नाहीत. पुरुषांची भाषा पुष्कळ अंशी कथा झाली आहे.

मराठी भाषेची.

नाहींत ह्मणून उच्चारप्रमाणे लिहितां येत नाहीं. यावरून जितके 'ए' कारान्त नपुंसकलिंगी शब्द आहेत ते मूळचे 'अकारान्त' असावेत; आणि श्रुतिसुखास्तव 'अ'चे 'ए' असें रूपान्तर झाले असावे. 'अ' हा प्रत्यय 'अम्' (नपुंसकलिंगी शब्दाचे चिन्ह) प्रत्ययाचा अपभ्रंश असावा असें अनुमान होतें.

२ द्वितीयेचा 'ल' प्रत्यय तिबेट देशांतून आला असावा असें डा. स्टीव्हनसनचे ह्मणणे आहे. फारशींत 'रा' प्रत्यय आहे; जसे, तुरा (तुला). परंतु 'रा' प्रत्ययाचा मराठींत 'ल' असा अपभ्रंश झाला असेल असें संभवत नाहीं. हा 'ल' प्रत्यय माहाराष्ट्रींतला आहे.

मराठींत द्वितीयेचे व चतुर्थीचे प्रत्यय सारखे आहेत. आणि पालींत व प्राकृतांत चतुर्थीचे व षष्ठीचे प्रत्यय सारखे आहेत. मराठींत द्वितीयेचा व चतुर्थीचा 'स' प्रत्यय, प्राकृत किंवा पाली स्त प्रत्ययापासून आला आहे; जसे, वल्लणस्स ह्मणजे ब्राह्मणस्य (ब्राह्मणाचा), किंवा ब्राह्मणाय (ब्राह्मणास) असा अर्थ होतो.

हिंदींत व उरदूंत 'तै' हा द्वितीयेचा प्रत्यय आहे. हिंदींत 'तै-तूहै' आणि व्रजभाषेत 'तै-तू है' ह्मणजे तूं आहेस. यावरून 'तूं' या सर्व नामाची 'तै', 'तै' अशीं रूपे आहेत हे स्पष्ट होय. तेव्हां द्वितीय पुरुषी 'तूं' हे सर्वनाम व्रजभाषेत व हिंदींत द्वितीया विभक्तीचा प्रत्यय झाला हे सिद्ध आहे. मराठीत द्वितीया विभक्तीचा 'तै' प्रत्यय व्रज्य भाषेतून आला आहे. हा 'तै' प्रत्यय महत्वाचा आहे. कारण या आधारावरून सर्वनामाचे विभक्ति प्रत्यय होण्याचा संभव असतो, असें ह्मणण्याला आधार मिळाला.

खानदेशांत द्वितीयेचा व षष्ठीचा एकवचनी 'ना' प्रत्यय आहे; जसे 'मना' (मला), माना [माझा]. कौकणांतहि द्वितीयेचा 'ना' प्रत्यय कुणवी भाषेत आढळतो; जसे, 'मना काय ठाव'. गोंडींत षष्ठी बहुवचनी ना प्रत्यय आहे. यापासून मराठी 'ना' प्रत्यय आला असें

मूल पीठिका.

ह्रणतां येत नाही. प्राकृतांत चतुर्थांचे बहुवचनीं 'ण', 'ण'; पालींत 'आनं'; आणि संस्कृतांत 'आन्, 'न्' असे प्रत्यय आहेत. या प्रत्ययां पासून मराठींत द्वितीयेचा बहुवचनीं 'ना' प्रत्यय आला असावा. किंवा संस्कृतांत 'नः' [अस्मान्, अस्मभ्यम्, अस्माकम्] याचा पालींत 'नो' (आह्मांस, आमचा) असा जो अपभ्रंश झाला त्यापासून आला असेल. कारण 'नः' (अस्मान्) याचा प्राकृतांत 'णो' असा अपभ्रंश होतो आणि 'णो' ह्रणजे आह्मांस असा एकच अर्थ होतो. यावरून कदाचित् पाली 'नो', प्राकृत 'णो' (आह्मांस) या सर्व नामांचे रूपांतर होऊन मराठी 'ना' प्रत्यय आला असेल असे ह्रणण्यास कांहीं व्यत्यय नाही.

३ संस्कृतांत तृतीयाविभक्तीचे एकवचनीं 'इन', 'ना'; आणि पालींत 'एन', 'ना' असे प्रत्यय आहेत; यांचा प्राकृतांत 'ण' असा अपभ्रंश झाला आहे मराठींत तृतीया विभक्तीचा एक वचनीं जो 'ने' प्रत्यय आहे त्याचा कोणी 'णे', 'ण' असाही उच्चार करितात; जसे, 'याने', 'त्यान', 'त्याणें', 'त्याण'. मराठी 'णें', 'नें', 'ए' हे प्रत्यय प्राकृत 'ण', 'ए' किंवा पाली 'एन', 'ना' या प्रत्ययांपासून आले असतील.

संस्कृतांत तृतीया विभक्तीचे बहुवचनीं 'भिः', 'एः' असे जे प्रत्यय आहेत त्यांचे पालींत 'आहि', 'एहि', 'एवि' आणि प्राकृतांत 'हिं', 'हि', असे अपभ्रंश झाले आहेत. मराठींत तृतीया विभक्तीचा बहुवचनीं 'हीं' प्रत्यय प्राकृत 'हिं' पासून आला आहे. हिंदांत व गौडींत 'से' प्रत्यय आणि मराठींत 'शीं' प्रत्यय हे उभय वचनीं आहेत. मराठींत 'ई' हा अधिकरण तृतीयेचा प्रत्यय आहे. द्वितीयेच्या 'स' प्रत्ययाला 'ई' लागून 'शीं' असे रूप सिद्ध झाले असावे. 'नें', 'ए' यांचीं 'नीं' 'ई' अशीं जीं बहुवचनीं रूपे आहेत तीं श्रुतिसुखास्तव 'ए'कारान्त नपुंसकलिंगी शब्दाच्या बहुवचनाप्रमाणे झालीं असतील असे अनुमान होतें.

४ मराठींत 'साठीं' हा शब्द चतुर्थीच्या अर्थापैकीं आहे. परंतु

मराठी भाषेची.

गोंडींत 'साठी' हा चतुर्थीचा वेगळाच प्रत्यय आहे. संस्कृत 'स्थितम्' शब्दाचे प्राकृतांत 'ठिअं' असे रूपांतर होते. 'स' हा चतुर्थी विभक्तीचा प्रत्यय होय. 'ठिअं' याचे मराठींत 'ठीं' असे प्रत्ययाचे रूप अपभ्रंश होऊन झाले असावे. 'स' प्रत्ययाला 'हीं' युक्त झाल्यामुळे 'स' प्रत्ययाचे सामान्य रूप होऊन 'स' चा 'सा' झाला असावा. कोणी ह्मणतील कीं, मराठींत 'सांठ' असा स्थान या अर्था शब्द आहे; याला सप्तमी विभक्तीचा एकवचनी 'ई' प्रत्यय लागला असावा. असें मानिल्यास 'सांठी' असा शब्द सिद्ध व्हावा.

९ पंचमीचे जे प्रत्यय आहेत त्यांत जन मुख्य होय. जन प्रत्ययाचा 'हून' हा अपभ्रंश असावा. प्राकृतांत एकवचनी 'दो', 'दु' आणि बहुवचनी 'हितो', 'सुतो' असे पंचमीचे प्रत्यय आहेत. या प्रत्ययांपासून मराठी 'जन' प्रत्यय सिद्ध झाला असेल असे निदान रूपांवरून ह्मणवत नाही.

मराठींत धातूला 'जन' प्रत्यय लागून पूर्वकालवाचक अव्यय सिद्ध होते. 'मी जाऊन आलों' या वाक्यांत जाण्याची गति किंवा कृति संपली असा 'जन' प्रत्ययामुळे बोध होतो. 'जन' प्रत्यय कालवाचक जर आहे तर स्थलवाचक होणे संभवते; जसे, 'पार्श्व' शब्दाचा अपभ्रंश होऊन मराठींत 'पास' असा शब्द झाला; संस्कृतांत 'पार्श्व' हे विशेषण होय आणि मराठींत 'पास' या शब्दाला 'ई', 'जन' हे प्रत्यय लागून 'पाशी' 'पासून' अशीं शब्दयोगी अव्यये झालीं. 'पासून' या शब्दाचा पूर्वकालवाचक किंवा पूर्व स्थलवाचक असा अर्थ होतो; जसे, त्या दिवसापासून, तुमच्या घरापासून इत्यादि. नागपुराकडे 'काहून', 'काऊन' (काय ह्मणून) या अर्थी शब्द आहे. काय ह्मणून या शब्दद्वयाचा काहून, काऊन असा अपभ्रंश झाला असें नाही. तर 'का'

१ संस्कृत 'कः' याचे प्राकृतांत 'को' असे रूप होते. 'को' याचा 'का' असा अपभ्रंश होतो कोण या शब्दांत 'को' आणि काय शब्दांत 'का' असे 'कः' या प्रश्नवाचक सर्वनामाचे अपभ्रंश मराठींत कायम राहिले आहेत.

मूल पीठिका.

या सर्वनामाला 'ऊन' प्रत्यय लागला. यावर दिलेल्या उदाहरणांवरून 'ऊन' प्रत्यय सर्वनाम विशेषण व शब्दयोगी अव्यय यांला लागतो असें लक्षणतां येईल. तेव्हां 'ऊन' हा प्रत्यय मूळचा पूर्वकालवाचक अव्ययाचा असून पुढे पंचमी विभक्तीचा प्रत्यय झाला असेल असें मानण्यास आधार नाही असें नाही.

६ मराठींत 'आपला' हा शब्द महत्वाचा आहे. कवितेत 'आपुला' असा शब्द आढळतो. संस्कृतात जसे 'वत्', 'मत्' हे प्रत्यय आहेत. तसे प्राकृतांत 'आलु', 'इल्ल', 'उल्ल', 'आल' असे चार प्रत्यय आहेत. संस्कृत 'अत्मन्' शब्दाचा प्राकृतांत 'अप्पा' असा अपभ्रंश होतो. 'अप्पा' या पदाला 'उल्ल' प्रत्यय लागून 'अप्पुल्ल' असा प्राकृत शब्द सिद्ध झाला आहे. तेव्हां 'आपुला' [जनपदभाषेत आपला] हा शब्द प्राकृत 'अप्पुल्ल' (याचा संस्कृत पर्याय आत्मीय) या शब्दापासून सिद्ध झाला असें मानणे साधार होय.

ल्लणून आपला या शब्दांतलि 'ला' प्रत्यय संबधी या अर्थी आहे. प्राकृतांत व पालींत षष्ठीचे व चतुर्थीचे प्रत्यय सारखे आहेत आणि मराठींत चतुर्थीचे व द्वितीयेचे प्रत्यय एक आहेत. यावरून मराठींत द्वितीया व चतुर्थी विभक्तींचा 'ला' प्रत्यय प्राकृत 'इल्ल, उल्ल' प्रत्ययापासून आला असें लक्षणतां येईल. अर्थात आपला या शब्दांत 'ला' हा षष्ठीचा प्रत्यय होय. किंवा संबधी या अर्थी आहे. ल्लणून द्वितीयेचा किंवा चतुर्थीचा 'ला' प्रत्यय तिबेट देशांतून किंवा फारशी भाषेतून आला असें मानितां येत नाही.

षष्ठीचे 'चा, ची, चें' प्रत्यय संस्कृत 'स्य' प्रत्ययापासून निघाले असतील असें विल्सन साहेबांचे लक्षण आहे^१. हें खरें वाटते.

१ इल्लोळावपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुजते ।

पौरस्यं पुरोभवं पुरिल्लं । आत्मीयं अप्पुल्लं ॥ प्राकृत प्रकाश परि. ४-२५

२ (मोलस्वर्थकृत मराठी कौश प्रस्तवना-२४) वास्तविक पाहतां 'च' हा षष्ठीचा प्रत्यय आहे आणि लिंगवचन परत्वे 'चा, ची' इत्यादि रूपे मराठींत होतात. या 'च' चा उच्चार संस्कृत भाषेतील 'च' पासून भिन्न आहे.

मराठी भाषेची.

पालीत व प्राकृतांत 'स्य' या संस्कृत प्रत्ययाचे 'स्त' असे रूप होते. तेव्हां मराठी 'च' प्रत्यय पाली व प्राकृत 'स्त' प्रत्ययापासून आला असावा. किंवा हिंदी 'का, की, के' प्रत्यय जेथून निघाले तेथून आला असावा.

'अस्माकम्', युष्माकम् या संस्कृत शब्दांचे पालीत 'अह्माकं' 'तुह्माकं' असे अपभ्रंश झाले आहेत. संस्कृतांत 'तवक' (तुझा) 'मावक' (माझा) असे एकवचनीहि शब्द आहेत. हिंदी 'का' प्रत्यय संस्कृत पाली 'कम्' किंवा 'क' या प्रत्ययापासून निघाला असावा. 'अह्माकं', 'तुह्माकं' यांचे मराठीत 'आमचा', 'तुमचा' असे पर्याय शब्द आहेत. कवर्णाचा 'च' असा अपभ्रंश होणे संभवते. तेव्हां मराठी 'चा' आणि हिंदी 'का' संस्कृत 'कम्' किंवा 'क' या प्रत्ययापासून आले असतील असे लक्षणायला अधार आहे.

७ सप्तमीविभक्तीचे एकवचनी 'इ' 'आम्' 'औ' हे संस्कृत प्रत्यय आहेत, त्यांचे प्राकृतांत 'इ', 'ए' 'आ' असे अपभ्रंश झाले आहेत. मराठी 'ई' 'आँ' हे प्रत्यय प्राकृत 'इ' 'आ' या प्रत्ययांपासून आले आहेत असे मानल्यास अनुस्वाराचा थांग लागावयाचा नाही; आणि सप्तमीचा अनुस्वार देशसंकेतप्रवृत्त भाषेपैकी आहे असेहि लक्षणतां येत

१ विल्सनसाहेबांचे लक्षणें आहे कीं हिंदी 'का' व सिंधी 'ज' (जो) हे प्रत्यय देखील संस्कृत 'स्य' प्रत्ययापासून आले असतील; 'स्य' प्रत्ययांत जो 'यकार' आहे त्याचा सिंधीत 'जकार' झाला असावा (मोलस्वर्थकृत मराठीकोश-प्रस्तावना). परंतु हें शुद्ध नसावें. कारण संस्कृत 'यः' या संबन्धी सर्वनामाचा प्राकृतांत 'जो' असा अपभ्रंश होतो. सिंधी 'ज' (जो) प्रत्यय प्राकृत 'जो' या संबन्धी सर्वनामापासून सिद्ध झाला असे मानणे सयुक्तिक दिसते, कारण घष्ठीचा अर्थ संबन्ध आहे.

२ जसे मराठी, हिंदी 'काका' या शब्दाचा 'चाचा' असा उरदूंत अपभ्रंश आहे.

मूल पीठिका.

नाहीं. संस्कृत 'स्मिन्' प्रत्ययाचा प्राकृतांत 'स्मि' आणि पालींत 'म्हि' असे अपभ्रंश झाले आहेत. पालींत 'स्मिन्' किंवा 'म्हि' प्रत्यय ना-मांला देखील लागतो. जसे आयुस्मिन्, पुरूसाहि. यावरून मराठी 'ई' प्रत्यय पाली 'म्हि' किंवा प्राकृत 'स्मि' आणि आ प्रत्यय संस्कृत 'आम्' या प्रत्ययापासून निघाले असे मानावे.

संस्कृत अन्तर याचा हिंदींत अन्दर् असा अपभ्रंश होतो. मराठींत 'त' हा सप्तमीचा प्रत्यय संस्कृत 'अन्तर' याचा अपभ्रंश असावा. कारण अज्ञून वसईकडे 'आंत' असे न ल्हणतां 'आन्त' असे ल्हणतात; जसे मनान्त, घरान्त इ. प्राकृत 'स्मि' प्रत्ययापासून हिंदी 'मै' प्रत्यय निघाला हे स्पष्ट आहे. हिंदी 'पर' हा प्रत्यय गोंडी 'परो' या प्रत्ययापासून आला असल्यास नकळे. मराठी 'पैकी' या शब्दांत 'पै' हे पद सप्तमी विभक्तीचे एकवचनी 'पै' या हिंदी प्रत्ययापासून आले असवे; आणि 'की' हे उभयान्वयी अव्यय असावे. 'तो ल्हणाला की मी येतो' ल्हणजे 'मी येतो' हे [किंवा असे] तो ल्हणाला.' या प्रकारे 'यापैकी' ल्हणजे यांतील हे—पुढे दिलेले—अला अर्थ संभवतो. 'पै' आणि 'की' हे दोन शब्द जोडून लिहिण्याचा प्रघात पडला असावा.

पालींत व प्राकृतांत प्रथमेचे व संबोधनाचे प्रत्ययसारखे आहेत पालींत 'यो', 'नो' आणि प्राकृतांत 'ओ', 'णो' असे संबोधनार्थी बहुवचनी प्रत्यय आहेत; जसे पाली । कन्यायो, दण्डिनो ॥ प्राकृत । अग्गीओ, अग्गिणो । मराठींत संबोधनार्थी बहुवचनी 'नों' प्रत्यय आहे हा प्रत्यय पाली 'नो' प्रत्ययापासून आला हे स्पष्ट आहे. व 'नो' प्रत्ययावर अनुस्वार देशभाषेपैकी असावा असे दिसते.

९ मराठींत बहुवचनी प्रत्यय लावतांना अंगाचा अंत्यस्वर अनु-

१ 'जसे' 'गिरपै कूद चढो सुग्रीवा' या वाक्यांत 'पै' प्रत्यय 'पर' या अर्थी आहे. 'गिरपै' याचा मराठींत 'गिरीवर' असा अर्थ होतो. परंतु हिंदींत 'पै' हा सप्तमी विभक्तिप्रत्यय मानिला आहे. पर हा प्रत्यय गोंडी तून न येतां 'वर' या मराठी शब्दासारखा सिद्ध झाला असेल.

मराठी भाषेची.

नासिक होतो^२. संस्कृत, पाली, प्राकृत या भाषांत असा नियम नसतां मराठींत कसा आला हें सांगणें कठीण आहे. हिंदींत बहुवचनीं प्रत्येक प्रत्ययामागें 'ओं' आणि गोडींत 'न्' असा अनुनासिक वर्ण लागतो. हा नियम गोडी भाषेतून हिंदी व मराठी भाषांत आला असावा. कारण हिंदींत प्रथमा विभक्तीचा बहुवचनीं 'ओं' प्रत्यय आहे; आणि गोडींत 'आंग' प्रत्यय आहे. मराठींत व हिंदींत विभक्तीचे एकवचनीं व बहुवचनीं प्रत्यय सारखे आहेत. शब्दाच्या बहुवचनीं रूपाला प्रत्यय लागतात असें दिसते. जसें, एका राजास, अनेक राजांस इ. या वरून राजां इत्यादि रूपांवर जो अनुस्वार असतो त्यानें बहुवचनाचा बोध होतो हें स्पष्ट आहे. आणि हा अनुस्वार संस्कृत भाषेतला नसून गोडींतला आहे असें मानावे. गोडी 'आंग' किंवा हिंदी 'ओं' हे जसे प्रत्यय आहेत तसेंच मराठींत बहुवचनीं प्रत्यय लागतांना अंगाचा अंयस्वर अनुनासिक होतो ल्हणून या अनुनासिकांत गोडीप्रमाणें बहुवचनाचा अर्थ ध्वनित होतो असें मानण्यास कांहीं बाध नाही.

१ दादोबाकृत महाराष्ट्रभाषेचें व्याकरण-१७९.

मूळ पीठिका.
सर्वनामविचार

प्राकृत		अस्मद्		पाली	
	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन	
प्र	अहं, हं, अहअं अहम्मि	अम्हे, वअं	अहं	अम्हे, अम्हं, अम्हनं, मयं, नो	
द्वि	मं, ममं, अहम्मि	अम्हे, णो	मं, ममं	अम्हे, अम्हं, अ- म्हनं, अम्हाकं, नो	
तृ	मे, मए, मइ, ममाइ	अम्हेहिं	मया, मे	अम्हेहि, नो	
पं	मत्तो, मइत्तो ममादो-दु-हि	अम्हाहितो-सुतो	मया	अम्हेदि, नो	
ष	मे, मम, मज्झ, मह	णो, अम्ह, अम्हा णं, अम्हे, मज्झ,	मम, मे, ममं, अम्हं, मह्य, मग्यं.	अम्हाकं, नो	
स	मइ, मए, ममम्मि	अम्हेसु	मयि	अम्हेसु	

प्राकृत		यूपमद्		पाली	
	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन	
प्र	तुमं, तं, तुं	तुज्जे, तुम्हे	त्वं, तुवं, तुम्हं, त्वया	तुम्हे, तुम्हं, वो	
द्वि	तं, तुं, तुमं	तुज्जे, तुम्हे, वो	तुया, त्वं, तुवं, तवं, तं,	तुम्हे, तुम्हं, तुम्हा- कं, वो, तुम्हेहि	
तृ	तुए, तुमए, तमे, ते दे	तुज्जेहिं, तुम्हेहिं तुम्मेहिं,	तया, ते	तुम्हेहि	
पं	तत्तो, तइत्तो, तुमादो-दु-हि	तुम्हाहितो-सुतो	तया	तुम्हेहि	
ष	तुह, तुज्झ, तुम्ह, ते दे	वो, भे, तुज्झाणं, तुम्हाणं,	तव, ते, तुम्हं, तुह्यं,	तुम्हाकं	
स	तुइ, तुमम्मि	तुज्जेसु, तुम्हेसु	तयि, त्वयि	तुम्हेसु	

१ E. B. Cowell. Introduction to Prak. Gram. 28.
यांतील कांहीं रूपे माहाराष्ट्रींत मात्र येतात आणि कांहीं गद्यांत येतात.

२ F. Mason, Pali Grammar 48, पालींत चतुर्थीची व
षष्ठीचीं रूपे समान आहेत. आणि प्राकृतांतहि चतुर्थीचीं रूपे नाहीत.

मराठी भाषेची.

पुरुषवाचक सर्वनाम

नामाला जे विभक्तीप्रत्यय लागतात ते सर्वनामालाहि लागतात. या शिवाय भाषेत जीं सर्वनामांचीं भिन्न रूपें आहेत त्यांचा विचार करितो.

संस्कृत 'अहम्' या प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामाचीं जीं रूपें प्राकृतांत व पालींत आहेत त्यांपासून 'मी' हें सर्वनाम निघालें असेल असे संभवत नाही. प्राकृतांत 'अहम्मि' असें एक रूप आहे; 'अह' या अक्षरांचा लोप होऊन 'म्मि' हें जें रूप राहतें त्याचें 'मी' असें रूप झालें आहे कीं काय? हिदींत 'मैं', 'मैं' व उडिया भाषेत 'मु' अशीं मीं या अर्थीं सर्वनामें आहेत, या सर्वांत 'म' हे मूळपद असून देशपरत्वे निराळे स्वर लागले आहेत. तेव्हां 'अहम्मि' या सर्वनामापासून मीं हें सर्वनाम निघालें असेल असें ह्मणतां येत नाही. वर्तमानकाळीं प्रथमपुरुषीं एकवचनीं परस्मैपदीं संस्कृत, पाली व प्राकृत या भाषांत जो मि प्रत्यय लागतो त्यापासून मीं हें सर्वनाम आलें असावें. दादोबाच्या व्याकरणांत मीं वर अनुस्वार दिला आहे आणि मोलस्वर्थकृत कोशांत दिला नाही कियेक विद्वानांचें ह्मणणें आहे कीं प्रथमाविभक्ति असतां अनुस्वार नसावा आणि तृतीयाविभक्ति असतां अनुस्वार द्यावा ह्मणजे 'मीं' चा 'म्यां' असा अर्थ व्यक्त होईल; या मतभेदावरून मी वरचा अनुस्वार केवळ देशभाषेपैकीं असावा असे वाटते. यावरून मराठी 'मी' हें सर्वनाम प्राकृत 'मि' प्रत्ययापासून आलें असेल असें मानण्यास बराच आधार आहे. प्राकृत व पाली या भाषांत 'अहं' याचें 'अम्हे' असें बहुवचन आहे. या 'अम्हे' पासून मराठी 'आम्ही' असें प्रथमपुरुषीं बहुवचनीं सर्वनाम झालें आहे. 'आह्मी' 'अह्मी' अशीं रूपें भाषेत आहेत. आह्मीं या शब्दांतील अंय-

मूल पीठिका.

स्वरावरचा अनुस्वार देशभाषेपैकीं असावा.

संस्कृत 'त्वम्' याचें प्राकृत 'तुं' असें रूप होतें. या 'तुं' पासून मराठी 'तू' हें सर्वनाम आलें हे स्पष्ट आहे. हिंदींत 'तू' 'तूं' अशीं रूपे आहेत. मराठींत ही 'तू' 'तूं' अशीं रूपे आहेत. 'तू' हें रूप शुद्ध नाहीं परंतु प्रचारांत आहे. तेव्हां 'तू' हा शब्द अपभ्रंश मानावा. प्राकृतांत व पालींत 'त्वम्' याचें बहुवचन 'तुल्ले' असें आहे. या 'तुल्ले' पासून मराठी 'तुल्ली' शब्द आला हें स्पष्ट आहे 'तुल्ली' या शब्दांतिल अल्पस्वरावर जो अनुस्वार देतात तो देशभाषेपैकीं मानावा.

मराठींत 'ए', 'ई' हे तृतीयाविभक्ति प्रत्यय कवितेंत मात्र येतात; आणि 'ई' हा सत्पमी विभक्ति प्रत्यय एक वचनीं आहे. प्राकृतांत 'इ' 'ए', 'आ' हे तृतीया व सत्पमी विभक्तींचे एक वचनीं प्रत्यय आहेत. या प्राकृत प्रत्ययांवर मराठींत अनुस्वार दिले आहेत; मराठींत 'इ' दीर्घ झाली आहे. 'ई' हा प्रत्यय मराठींत तृतीया व सत्पमी या विभक्तींचा आहे; तसा 'आ' हा प्रत्यय असण्याचा संभव आहे. परंतु 'आ' हा मराठींत सत्पमीचा प्रत्यय आहे. मराठींत तृतीया विभक्तीचा 'आ' प्रत्यय आहे कीं काय? आहे असें वाटतें. 'मी' व 'तू' यांचीं 'म्या'; व 'त्वां' अशी तृतीयाविभक्तीचीं रूपे होतात; मी + आ = म्यां 'तू' + 'आ' = त्वां—ही उपपत्ति साधार आहे तथापि असें कोणाला मान्य नसल्यास, 'म्यां', 'त्वां' हे शब्द संस्कृत 'मया', 'त्वया' या शब्दांपासून सिद्ध झाले असें मानावें. परंतु 'मया', 'त्वया' यांचीं प्राकृतांत 'मए',

१ शब्द सिद्ध करितांना बिंदु फार महत्वाचे दिसत नाहींत. देशावर बिंदु क्वचित् देतात, आणि कोंकणांत कियेक ठिकाणीं अनुस्वार फाजील देतात हें मान्य करावें लागेल. प्राकृत व पाली भाषांचा आधार सबळ आहे. हा आधार ग्राह्य जर केला नाहीं तर व्याकरण दूषित राहिल. कारिंट, कारिंट इ. रूपे शुद्ध मानिलीं आहेत त्याप्रकारें मी, मीं इ. रूपेहि शुद्ध मानावीं आणि देशपरत्वे मानीतच आहेत.

मराठी भाषेची.

‘तुए’ असे अपभ्रंश झाले आहेत. तर ‘म्यां’, ‘त्वां’ हे शब्द ‘मए’, ‘तुए’ या शब्दांपासून भिन्न आहेत. तेव्हां मराठींत ‘आं’ हा तृतीया विभक्तीचा जुना प्रत्यय ‘म्यां’, ‘त्वां’ या शब्दांत राहिला असे मानणे साधार होय.

मराठींत ‘मी’ व ‘तू’ यांचीं षष्ठीचे एकवचनीं ‘माझा’, ‘तुझा’ अशीं रूपे होतात. प्राकृतांत ‘मज्झ’, ‘तुज्झ’ अशीं षष्ठी विभक्तीचीं एकवचनीं रूपे आहेत. तेव्हां ‘माझा’, ‘तुझा’ हीं रूपे प्राकृत ‘मज्झ’, ‘तुज्झ’ यांपासून आलीं हे स्पष्ट आहे. ‘मज’, ‘तुज’ अशीं द्वितीय विभक्तीचीं एकवचनीं रूपे आहेत. आणि ‘मी’, ‘तू’ यांचीं बहुवचनरूपे तृतीया वर्ज्य करून सर्व विभक्तिक विशेषण सामान्य रूपे ‘मज’ ‘तुज’ अशीं होतात. या वरून ‘मज’, ‘तुज’ हे शब्द हि ‘मज्झ’ ‘तुज्झ’ पासून आले असतील. कारण प्राकृतांत ‘तुज्झे’ (तुम्हीं, तुझाला), ‘तुज्जेहि’ (तुझाशी), ‘तुज्जाणं’ (तुमचा), ‘तुज्जेसु’ (तुझांत) अशीं देखील रूपे आहेत; हिंदींत ‘मुझे’ (मला), ‘तुझे’ (तुला) अशीं रूपे आहेत; आणि मागे सांगितलेच आहे कीं प्राकृतांत चतुर्थीचे व षष्ठीचे प्रत्यय सारखे आहेत. नागपूर प्रांतांत ‘महासाळ्या’ अशी ब्राह्मण देखील शिबी देतात. ‘महासाळ्या ह्मणजे माइपासाळ्या; ‘तुहा वाप—तुझा वाप; साताऱ्याकडे ‘महा’[माझा], ‘तुहा’ (तुझा) असे शब्द कुणबी बोलतात. हे ‘महा’, ‘तुहा’ शब्द प्राकृत ‘मह’, ‘तुह’ या शब्दांपासून आले हे स्पष्ट आहे. बिहार प्रांतांत भुजपुराकडे ‘तुहर’, ‘तुहरा’ असे तुझा या अर्थी शब्द आहेत; यांत मूळपद ‘तुह’ असून ‘र’ हा षष्ठीचा प्रत्यय आहे. बंगालींत ‘र’ आणि गोंडींत ‘आर’, हे षष्ठीचे प्रत्यय आहेत. यावरून प्राकृत ‘मह’, ‘तुह’ यांचे अपभ्रंश इतर भाषेत हि आहेत.

संस्कृत ‘सः’ शब्दाचा पालींत व प्राकृतांत ‘सो’ असा अपभ्रंश होतो.

१ दादोबाकृत महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण २९२

२ संस्कृत नाटकांतून ‘तुज्ज’ असे हि रूप आढळते.

मूळ पीठिका.

या 'सो' शब्दाचा मराठी 'तो' हा अपभ्रंश असेल. संस्कृत, पाली, प्राकृत व मराठी या भाषांत 'ते' असे तृतीय पुरुषी बहुवचनी रूप आहे. संस्कृतांत 'मत्', 'वत्' इत्यादि प्रत्यय ज्या शब्दांच्या अन्ती असतात त्यांची स्त्रीलिंगी रूपे अन्ती 'ई' लागून होतात; जसे 'लज्जावत्' 'लज्जावती', 'विद्वान्', 'विद्वधी' । असाच नियम प्राकृतांत व पालींत आहे; जसे, 'पचन्तो', 'पचन्ती' (सयपाक करणारी) प्राकृत व पाली भाषांत ज 'आकारान्त' पुल्लिंगी शब्द आहेत त्यांचे मराठींत 'आकारान्त' शब्द होतात. आणि मराठींत 'आकारान्त' शब्दांची 'ईकारान्त स्त्री लिंगी रूपे होतात; जसे, 'घोडा', 'घोडी' याप्रमाणे 'तो' या शब्दाचे 'ती' असे स्त्री लिंगी रूप सिद्ध झाले. 'ईकारान्त' स्त्रीलिंगी शब्दांची, अन्ती 'आ'युक्त होऊन बहुवचनी रूपे होतात; जसे 'माउली' + 'आ' = माउल्या; 'ती' + 'आ' = त्या, असे रूप सिद्ध होते. संस्कृत 'तत्' शब्दाचा पालींत व प्राकृतांत 'तं' असा अपभ्रंश होतो. या 'तं' शब्दापासून मराठी 'तें' हा शब्द आला. यांचे बहुवचन 'एकारान्त' नामाप्रमाणे जाणावे.

१ व्रज भाषेत 'सो' शब्द आहे, त्याचा हिंदीत वहा असा अपभ्रंश झाला
२ अशा रूपांवरून 'तो', 'ती' हीं सर्वनामे निघाली असल्यास न कळे.

३ प्राकृतांत 'किम्', 'यत्', 'तत्' यांचीं त्रीं षष्ठी विभक्तीचीं एक वचनी रूपे होतात तीं पुढे देतो—किस्ता, कीसे, कीआ, कीए, कीअ, कीई॥ जिस्ता, जिसे, जीआ, जीए, जीअ, जीइ॥ तिस्ता, तिसे, तीआ, तीए, तीअ, तीइ॥ यावरून 'कि', 'जि', 'ति' या स्त्रीलिंगी पदांना विभक्ति प्रत्यय लागले असे लक्षणतां येईल. तेव्हां मराठींत 'जी', 'ती' अशां रूपे 'जि', 'ति' या प्राकृत पदांपासून आलीं असे मानावे. 'जी', 'ती' या अर्थी प्राकृतांत 'जा', 'सा' असे शब्द आहेत; ते मराठी शब्दांशीं जुळत नाहीत. जिस्ता लक्षणजे ज्या स्त्रीचा असा अर्थ होतो. तरी असे सिद्ध करणे गौण आहे.

मराठी भाषेची.

“मराठीत षष्ठ्यन्तसामान्यरूपां जे शब्द असतात ते विशेषणें होत आणि त्यांना लिंगपरत्वे इतरविभक्तिप्रत्ययहि लागतात. संस्कृतांत ‘य’ प्रत्यय लागून विशेषणें होतात, जसे दक्षिणाय. ‘य’ हा प्रत्यय ‘स्यस्’, ‘स्या’, ‘त्वद्’ याप्रमाणे दर्शक सर्वनाम होय. दक्षिणाय लक्षणजे ‘दक्षिण तेथे’ असा शब्द सिद्ध होऊन त्याला इतर विभक्ति प्रत्यय लागतात. दक्षिणायः लक्षणजे ‘दक्षिणेचा तो’ असा बोध होतो.” या प्रकारे ‘याच्याने’, ‘माझ्याने’ इत्यादि शब्द सिद्ध झाले नाहीत. ‘याचा’ या शब्दांत ‘चा’ हा षष्ठीविभक्तिप्रत्यय आहे. हिंदांत असाच प्रकार आहे जसे ‘तुजसे’ (तुझ्याने) हीं रूपे संस्कृत भाषेतून आलीं नाहीत. प्राकृतांत ‘ममस्मि’ असें रूप आढळते; यांत ‘मम’ (माझे) आणि ‘स्मि’ (सत्पती विभक्तीचा एकवचनी प्रत्यय) हे दोन शब्द युक्त होऊन ‘ममस्मि’ (माझ्यांत) असा शब्द सिद्ध झाला. याप्रमाणे ‘ममं’ (मला), ‘ममाइ’ (माझ्याने), ‘ममादो’ (मजहून) इत्यादि शब्द आहेत. या सर्व रूपांत ‘मम’ हे षष्ठीचे रूप असून इतर विभक्ति प्रत्यय लागले आहेत. तेव्हां मराठीत षष्ठ्यन्त सामान्यरूपाचा प्रकार प्राकृत भाषेतून आला हें स्पष्ट आहे. प्राकृतांत हा प्रकार पुरुषवाचक सर्वनामांत मात्र आढळतो. मराठीत षष्ठ्यन्त शब्द साधिते अव्यये देखील असतात. मराठीत सर्वनामाप्रमाणे अव्ययांचे देखील षष्ठ्यन्त सामान्य रूप होत गेले असतें.

प्राकृतांत व मराठीत षष्ठ्यन्त पुरुषवाचक सर्वनामांस इतर विभक्ति लागतात आणि या सर्वनामाप्रमाणे नामांला हि लागतात जसे रामाच्या ने इ०, या वरून माझ्याच्याने, तुझ्याच्याने इत्यादि रूपे अशुद्ध होत कारण माझा, तुझा हींच षष्ठीचीं रूपे होत.

1 Max Muller—Lectures on the science of Language Vol. I. 122, note.

मूल पीठिका.

दर्शक सर्वनामं

संस्कृत 'अदस्' शब्दाचें प्राकृतांत प्रथमाविभक्तीचें एकवचनीं 'अह' असें रूप होतें; हें रूप तिन्हीं लिंगीं समान राहतें; जसें, 'अह' पुरिसो (हा पुरुष), 'अह' महिला (ही स्त्री), 'अह' वणं (हें वन) या 'अह' पदापासून मराठी 'ह' असा शब्द निघाला असावा. 'ह' या शब्दाला 'आ' (पु.), 'ई' (स्त्री.), 'एँ' [न.] हे प्रत्यय लागून 'हा', 'ही', 'हें' हीं रूपें सिद्ध होतात. यावरून 'यास' 'ईस' इत्यादि शब्दापेक्षां 'ह्यास', 'हीस' इत्यादि रूपें शुद्ध आहेत. कारण 'यास', 'ईस' इत्यादि रूपें अपभ्रंश आहेत असें वाटतें.

'तावत्', 'एतावत्' या संस्कृत शब्दांचे प्राकृतांत परिमाणार्थी 'तित्तिअं', 'तित्तिलं', 'तेदहं' । 'इत्तिअं', 'इत्तिलं', 'एदहं' । असे अपभ्रंश होतात. मराठी 'तितका' हा शब्द 'तित्तिअं' या शब्दापासून आला असावा. 'तितका' या शब्दांतील 'का' प्रत्यय अमुक 'अमका' इत्यादि शब्दांतील 'क', 'का' इत्यादि प्रत्यया सारखा आहे. पालींत 'अमु' (हा) या शब्दाचे प्रथमेचें एकवचनीं अमुको असें रूप होतें- तेव्हां 'को' या प्रभार्थक सर्वनामाचा मराठींत 'क', 'का' असा अपभ्रंश झाला आहे; परंतु अर्थ सामान्यसर्वनामाचा जाणावा. या प्रमाणें 'इतका' हा शब्द 'इत्तिअं' या शब्दांपासून आला हें सिद्ध आहे. मराठींत 'तितला', 'इतला' हे शब्द 'तित्तिलं', 'इत्तिलं' पासून आले हें स्पष्ट आहे. 'तेवढा' (तेव्हडा) 'एवढा' (एव्हडा हे शब्द 'तेदहं' 'एदहं' या शब्दांपासून आले असतील. कारण वर्णस्थितिपरिवृत्ति होऊन 'तेहद', 'एहद' अशीं रूपें होण्याचा संभव असल्यामुळें यां रूपांपासूनच 'तेव्हडा', 'एव्हडा' हे शब्द सिद्ध होतात.

'एतद्' हा संस्कृत शब्द प्राकृतांत प्रथमा विभक्तीचे एकवचनीं 'एस', 'एसो' अशा रूपांनीं असतो. 'एस', 'एसो' या प्राकृत शब्दांपासून

१ जसें 'गर्धभ' या शब्दाचा प्राकृतांत 'गदह' असा अपभ्रंश होतो; आणि 'गदह' शब्दापासून मराठींत गाढव शब्द झाला.

मराठी भाषेची.

मराठी 'असा' (ऐसा) हा शब्द निघाला असेल असे संभवत नाही; कारण 'एसो' ह्मणजे हा आणि 'असा' ह्मणजे या प्रकारचा. तेव्हां 'असा' या शब्दांत षष्ठीचा अर्थ ध्वनित होतो हें स्पष्ट आहे. प्राकृत 'अस्त' (याचा) व 'तास', 'तस्त' (त्याचा) या शब्दांपासून मराठी 'असा' 'तसा' हीं सर्वनामे आलीं हें सिद्ध आहे. तेव्हां 'असा' 'तसा' इत्यादि षष्ठ्यन्त शब्दसाधिते मानावीं.

संबंधीसर्वनामें

'यः' या संस्कृत शब्दाचें पालीत व प्राकृतांत 'जे' असे रूप होतें; तेव्हां मराठींत 'जे' हें सर्वनाम प्राकृत भाषेतून आलें हें सिद्ध आहे. संस्कृत 'ये' शब्दाचें प्राकृतांत 'जे' असे रूप होतें. मराठी 'जे' हें सर्वनाम प्राकृतांतूनच आलें. स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी रूपें दर्शक सर्वनामाप्रमाणें सिद्ध झालीं आहेत.

१ कवितेंत 'ऐसा', 'तैसा', 'कैसा', 'जैसा' अशीं रूपें कोठून आलीं हें सांगवत नाही. 'तारिसो' (तादृश), 'करिसो' (कीदृश), 'एरिसो' (ईदृश), 'सरिसो' (सदृश) अशीं प्राकृतांत रूपें आहेत. 'रि' या वर्णाचा लोप होऊन 'आकाराचा', 'आकार' झाला असे मानिल्यास 'तासा', 'कैसा', 'ऐसा', 'तसा' अशीं रूपें होतील. परंतु 'सरिसो' या प्राकृत शब्दाचे मराठींत 'सरसा' 'सरस' असे अपभ्रंश आहेत. तरी 'रि'चा लोप झाला असे मानल्यासहि 'कैसा', 'ऐसा' यांचीं 'कैसा', 'ऐसा' अशीं रूपें होतील परंतु 'तासा' याचें 'तैसा' असे रूप होणार नाही. प्राकृतांत 'कैसिं', 'जैसिं', 'तैसिं', 'एदेसिं' अशीं षष्ठीचे बहुवचनीं रूपें आहेत. तेव्हां मराठी 'कै', 'जै', 'तै', 'ऐ' हे आदि वर्ण प्राकृत 'के', 'जे', 'ते', 'ए' या बहुवचनी रूपंचे कदाचित् अपभ्रंश असतील. हिंदांत 'कैसो', 'कैसो' । 'जैसो', 'जैसो' । 'तैसो', 'तैसो' । 'ऐसो', 'ऐसो' । अशीं रूपें प्रचारांत आहेत. मराठींत 'कैसा' इत्यादि रूपें हिंदाप्रमाणेंच आहेत. परंतु हे शब्द कोणत्या प्राकृत शब्दांचे अपभ्रंश असतील हें चांगलेंसे कळत नाही.

मूळ पीठिका.

‘यवुत्’ या संस्कृत शब्दाचीं प्राकृतांत परिमाणार्थां ‘जित्तिअं’ ‘जित्तिंल’, ‘जेदहं’ अशीं रूपें होतात. या प्राकृत शब्दांपासून ‘जितका’, ‘जितला’ (जितुला), ‘जेवढा’ (जेव्हडा) हीं मराठी रूपें आलीं हें मार्गें सिद्ध केलें आहे. ‘जितुला’ हें रूप ‘जितला’ या शब्दाचा अपभ्रंश असावा. ‘जितका’ इत्यादि शब्दांचीं स्त्रीलिंगी व नपुंसकालिंगी रूपें इतर सर्वनामांप्रमाणें होतात.

प्राकृतांत षष्ठीचे एकवचनीं ‘जास’, ‘जस्त’ आणि बहुवचनीं ‘जेसिं’ अशीं जीं रूपें आहेत त्यांपासून मराठी ‘जसा’, ‘जैसा’ हीं रूपें आलीं याचाहि विचार मार्गें केला आहे. ह्मणून ‘जसां’, ‘जैसां’ हीं षष्ठ्यन्त शब्द साधितें होत. ‘जसला’ शब्दांत ‘ला’ प्रत्यय आहे तो ‘जितला’ या शब्दांतील ‘ला’ प्रत्यय होय आणि ‘जितलाला’ या शब्दांत तोच ‘ला’ प्रत्यय दोनदां आला आहे.

प्रश्नार्थकसर्वनामें

पाली भाषेंत ‘केनु त्वं असि’ या वाक्यांत ‘केनु’ याचा ‘कोण’ असा अर्थ आहे. मराठी ‘कोण’ हें सर्वनाम पाली ‘केनु’ या शब्दा पासून आलें असावें. ब्रजभाषेंत ‘कैन’, असा शब्द आहे. ‘केनु’, ‘कैन’ ‘कोण’ यांत बरीच साम्यता आहे. ‘कोणता’ या शब्दांतील ‘ता’ प्रत्यय ‘तो’ या सर्वनामाचा अपभ्रंश होय. ‘ओ’कारान्त पुलिगी शब्द आकारान्त होतात. ‘कोणचा’ या शब्दांतील ‘चा’ प्रत्यय षष्ठीचा नव्हे परंतु ‘ता’ वर्णाचा अपभ्रंश होय. कोणता व कोणचा यांत अर्थ भेद नाही.

प्राकृतांत ‘कास’, ‘कस्त’ [षष्ठीचे एकवचनीं] आणि ‘कोसिं’ [षष्ठीचे बहुवचनीं] शब्द आहेत त्यांपासून कसा, कैसा, असे शब्द सिद्ध झाले

१ जसें, संस्कृत ‘सत्य’ या शब्दाचा प्राकृतांत ‘सच्चं’ असा अपभ्रंश हातो. आणि ‘सच्चं’ या प्राकृत रूपापासून मराठी ‘साच’, ‘सांचा’ हे शब्द निघाले आहेत.

मराठी भाषेची.

आहेत. 'काय' हे सर्वनाम पालीत किंवा प्राकृतांत नाही. 'कः', 'अयम्' या संस्कृत शब्दांचा अपभ्रंश होऊन मराठीत 'काय' हे सर्वनाम आले असावे. हिंदीत 'क्या' असे रूप आहे.

'काय' हा शब्द त्याच्या स्वरूपावरूनच कसा या शब्दाप्रमाणे चालविणे शुद्ध दिसत नाही, 'काय' या सर्वनामाची [प्रथमा खेरीज करून] जीं रूपे दादोबांनीं दिलीं आहेत तीं 'कसा' या शब्दाचीं आहेत. तेव्हां 'काय' या सर्वनामाला विभक्ति प्रत्यय लागत नाहीत असे ह्यणनें भाग पडते. 'काय' आणि 'कसा' या शब्दांत पुष्कळ अर्थ भेद आहे. 'काय' शब्दाला विभक्ति प्रत्यय लागत असल्यास 'कायला' इत्यादि रूपे व्हावीं परंतु 'कशाला' इत्यादि रूपे होतात. तेव्हां 'कशाला' इत्यादि रूपे 'कसा' या शब्दाचीं आहेत. 'कसा' हा शब्द षष्ठ्यन्त शब्द साधितां पैकीं होय. नागपूर प्रांताकडे 'कायला' असा एक शब्द चालू आहे. 'कायला' (ह्यणजे कशाला) या शब्दांत 'काय' हे रूप कायम राहून द्वितीयेचा 'ला' प्रत्यय लागला आहे. यावरून 'काय' हा शब्द मराठीत प्राचीन काळीं चालत असावा.

'कियत्' शब्दाचे प्राकृतांत परिमाणार्थी 'कित्तिअं', 'कित्तिळं', 'केदहं' असे अपभ्रंश होतात. या शब्दांपासून 'कितका', 'कितला', 'केवढा' (केव्हडा) हे मराठी शब्द आले आहेत. 'किती' हा शब्द 'कित्तिअं' या शब्दाचा अपभ्रंश होय. 'कितीक' या शब्दांतील 'क' प्रत्यय आणि 'कितका' या शब्दांतील 'का' प्रत्यय यांचा मुळींच संबंध नाही. 'कितीक' = किती + एक = कितीएक = कित्येक इत्यादि शब्दांतील एक शब्दाचा 'क' बर्ण उच्चारान्त राहिला आहे. आणि कितका हा शब्द जितका इ० शब्दांसारखा आहे.

'कोणी', 'कांहीं' इ० शब्द प्रश्नार्थक सर्वनामांपासून सिद्ध झाले आहेत तरी त्यांचा अर्थ सामान्य सर्वनामाचा आहे; जसे कोणी आले होते, कांहीं मनुष्ये इ०.

मूळ पीठिका.

सामान्य सर्वनामै.

‘आत्मन्’ या संस्कृत शब्दाचीं प्राकृतांत ‘अप्पा’ किंवा ‘अप्पाणो’ अशीं रूपें होतात. प्राकृत ‘अप्पाणो’ पासून मराठी ‘आपण’ हा शब्द निघाला आणि हिंदी ‘आप’ शब्द ‘अप्पा’ पासून आला.

‘येरू’, ‘येरी’ हे शब्द कावितेंत ‘हा’ ‘ही’ या अर्थी येतात. ‘येरी’ हें स्त्रीलिंगीरूप ‘ई’ प्रत्यय लागून झालें आहे. ‘येरू’ हा शब्द तैलंगी ‘वाडु’ (तो) ‘वीडु’ (हा) किंवा गोंडी ‘आर’ (तो) या शब्दांचा अपभ्रंश असावा.

संख्याविशेषणें.

‘द्वि’, ‘त्रि’, ‘चतुर्’ या संस्कृत शब्दांचीं प्राकृतांत ‘दो’ किंवा ‘दोणि’ (पालींत ‘ति’) किंवा ‘तिणिण’ (पालींत ‘तिणि’), आणि ‘चऊ’ किंवा ‘चत्तारो’ अशीं रूपें होतात. ‘दोन’, ‘तीन’, ‘चार’ हे मराठी शब्द ‘दोणि’, ‘तिणि’, ‘चत्तारो’ या शब्दांचे अपभ्रंश असावेत. प्राकृतांत ‘दोणि’, ‘तिणि’, ‘चत्तारो’ हे शब्द कर्ता किंवा ‘कर्म’ या अर्थी

प्राकृत प्रकाशांत ‘जेत्तिअं’, ‘तेत्तिअं’ हीं जीं रूपें दिलीं आहेत तीं मृच्छकटिक प्रकरणांत शकाराच्या भाषणांत अढळतात. परंतु शकाराच्या भाषणांत ‘जेत्तिकेव्हेले’ [यावयां वेलायां], ‘तेत्तिकेव्हेलं’ [तावतीं वेलां], ‘एत्तिके’, ‘एवड्डे’ [एतावान्] अशीं रूपें अढळतात तेव्हां मराठी ‘जितका’, ‘तितका’ हे शब्द ‘जेत्तिकं’, ‘तेत्तिकं’ या शब्दांसारखे आहेत. आणि ‘एवड्डे’ शब्द मराठी ‘एवढा’ (एव्हडा) या शब्दासारखा आहे. तेव्हां मराठी ‘एवढा’, ‘तेवढा’, ‘जेवढा’ हे शब्द देखील थेट प्राकृत भाषेतून आले असावेत; हीं मराठी रूपें ‘एदहं’, ‘तेदहं’ ‘जेदहं’ या शब्दांचे अपभ्रंश नाहीत असे स्पष्ट दिसते. ‘एवड्डे’ या रूपाप्रमाणें ‘जेवड्डे’ ‘तेवड्डे’, अशीं रूपें व्हावीं परंतु हीं शेवटचीं दोन रूपें संस्कृतनाटकांत दिसलीं नाहीत. एवड्डे हें ‘रूप’ महत्वाचें आहे.

मराठी भाषेची.

आहेत. यावरून 'दोन', 'तीन', 'चार' या शब्दांस विभक्तिप्रत्यय लावून दाखवितांना होणारीं जीं रूपें व्याकरणांत अढळतात तीं 'दोन', 'तीन', 'चार' या शब्दांना विभक्तीप्रत्यय लागून होतात असें लक्षणतां येत नाहीं. हीं रूपें 'दो', 'ति', 'चउ' या प्राकृत शब्दांस 'हा', 'हे' दर्शक सर्वनाम लागून होत असावीं असें अनुमान होतें.

'दो' + 'हे' = 'दोहे' याचा 'दोघे' असा अपभ्रंश झाला असावा; 'दोहे' इत्यादि शब्दांपुढे 'जण' शब्द प्राचीन काळीं येत असावा; आणि अद्यापि प्रचारांतहि आहे; 'दोहेजण' याचा उच्चार 'दोघेजण' असा होणें संभवतें. असेंच 'ति+हे'='तिघे'; 'चउ+हे'='चौघे'; [स्त्रीलिंग] 'दो+ही'='दोघी' किंवा 'दो+ह्या'='दोघ्या'; 'ति+हि' किंवा 'ह्या'='तीघी' किंवा 'तिघ्या'; 'चौ+ही' किंवा 'ह्या'='चौघी' किंवा 'चौघ्या'; (नपुंसकालिंग) 'दो+हीं'='दोघीं' इ०. मनुष्यवाचक नामाचीं विशेषणें 'जण' शब्द लागून होत असल्यामुळें 'ह'काराचा 'घ'कार झाला असावा. 'जन' या शब्दाचा प्राकृतांत 'जण' असा अपभ्रंश होतो. कांहीं काळांनै जण हा शब्द सोडून 'दोघे' इ० शब्दांतच मनुष्याचा बोध अंगभूत होत गेला असावा.

विभक्तींच्या योगानें 'दोहो', 'चौहो', 'तिहीं' असें आदेश होतात. 'दो', 'चौ'^२ 'ओ'कारान्त आहेत. आणि 'ति' 'इ'कारान्त आहे लक्षण पुढचावर्ण त्या त्या प्रकारें (लक्षणजे 'हो', 'ही') झाला असावा 'दोहोना', 'तिहींना' असा उच्चार करण्यास प्रयास पडत नाहीं. 'चौहोना' असें लक्षणया पेक्षां 'चौहोना' असें लक्षणणे स्वल्प पडतें. 'दोघे' इ० मनुष्यवाचकें हीं विशेषणें असून यांना नामांप्रमाणें विभक्तिकार्यें होतात. आणि विभक्ति लागल्यावर जीं रूपें होतात त्यांत 'हा' हें

१ 'हन' धातूचें तृतीय पु० बहुवचनीं 'घ्नन्ति' असें रूप होतें. 'मेघ' यांचें प्राकृतांत 'मेहो' असें रूप होतें. तेव्हां 'ह'काराचा 'घ'कार होणें संभवतें. यांत श्रुतिसख कारण होय.

२ चार ज्यांचे वेद असे 'चौवे.' किंवा 'चौवे' 'चौ'चा 'चो' असाहि उच्चार होतो.

मूल पीठिका.

दर्शक सर्वनाम दिसून येते. हा वर दिलेला नियम मान्य व्हावा. कारण 'दोन', 'तीन', 'चार' या शब्दांना विभक्तिप्रत्यय लागल्यास 'दोनांना', 'तीनांना', 'चारांना' अशीं रूपे सिद्ध व्हावीं; आणि 'चार' याची 'चोहोना' किंवा 'चारांना' अशीं रूपे होतात. परंतु 'चोहोना' हे रूप 'चार' या शब्दाला विभक्तिप्रत्यय लागून झाले नाही हे सिद्ध आहे.

संख्यावाचकें.

अशी एक दंतकथा आहे कीं हेमाडपंतानें दक्षिणेंतून मोडीलिपी व वाजरी महाराष्ट्रदेशांत आणिली. हेमाडपंती देवळें बौद्धमतानुयायींनीं बांधिलीं असें अनुमान होतें. महाराष्ट्रदेशांत बौद्धमताचा प्रसार झाला होता.^१ शंकराचार्य उदयास आले तेव्हांपासून बौद्धधर्माचा लय होत गेला. महाराष्ट्रदेशांत वेरूळचीं कोरीवलेणीं आहेत. आणि जेथे जेथे बौद्धांचीं देवळे होतीं तेथे तेथे ब्राह्मणांनीं शिवादि देवांची स्थापना केली. अशा चिन्हांवरून बौद्धधर्म महाराष्ट्रदेशांत कांहीं काळपर्यंत स्थायिक होता हे सिद्ध आहे. तैलंगी, कर्नाटकी, उडिया, मोडी या लिपींची मोड अगदीं पालीलिपीसारखी आहे. या आधारांवरून मराठींत पाली शब्द येण्याचा संभव आहे.^२ मराठी व पाली संख्या पुष्कळ अंशीं समान आहेत. उदाहरणार्थ, 'द्वादश' या संस्कृतशब्दाचा माहाराष्ट्रींत 'बारह'^३ असा अपभ्रंश होतो. आणि पालींत 'बारस'

१ मोलस्वर्धकृत कोश - प्रस्तावना ९३

२ मराठीचा मागधीशीं निकट संबंध आहे. ई० पू० २६४ त महाराष्ट्र देशांत बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला. (The student's man of masathi Gram. 171) परंतु मागधी प्राकृताची विभाषा होय; आणि पाली मागधीपासून भिन्न आहे. अशोकाचे वेळेस मगधदेशांत पाली भाषा चालू होती.

३ वररुचिकृत प्राकृत प्रकाश परिच्छेद २ ॥ १५

असा होतो. मराठी 'वारा' हा शब्द माहाराष्ट्री 'वारह' या शब्दापासून आला आणि 'वारसैं' हा शब्द पालीतून आला हे स्पष्ट आहे. पुढील कोष्टकांत पाली व मराठी या भाषांतील संख्यावाचकें दिलीं आहेत त्यावरून या दोन्ही भाषांचें सादृश्य दिसून येईल.

पाली ^१	मराठी	पाली	मराठी
एको, एका, एकं	एक	एकुणवीस	एकुणवीस
द्वे, दुवे; (मा.) दोणि	दोन	वीस, वीसं	वीस
ति, तिणि; (मा) तिणि	तीन	एकवीस	एकवीस
चत्तारो, चत्तारि	चार	बावीस	बावीस, वेवीस
पन्यच, (सं.) पंच	पांच	तेवीस	तेवीस
सो, छ	महा, सौ	जोवीस, चतुवीस	चौ (चो) वीस
सत्त	सात	पन्यचवीस	पंचवीस
अठ	आठ	छप्पवीस	सव्वीस
नव	नऊ	सत्तवीस	सत्तावीस
दस, (सं.) दश	दहा	अठवीस	अठ्ठावीस
एकारस, (मा) एआरह	अकरा	एकुणतिस	एकुणतीस
वारस, (मा.) वारह	वारा	तीस, तिस, तीसं	तीस
तेरस, (मा.) तेरह	तेरा	एकतिस	एकतीस
चुद्धस, (मा.) चउद्ध	चौदा, चवदा	बात्तिस	बत्तीस
पन्नरस	पंधरा, पन्ध्रा	तेत्तिस	त्रे(ते) तीस, तेत्तिस
सोलस	सोळा	चतुत्तिस	चौ (चव) तीस
सत्तरस	सतरा	पन्यचत्तिस	पस्तीस
अठरस	अठरा	छत्तिस	छत्तीस

१ E. Mason कात्यायनकृत पाली व्याकरण ७१—७३

२ मोरोपंताच्या कवितेंत 'सा' असा सहा या अर्थी शब्द आढळतो. 'सा मासांतचि' [मंत्र भागवत ४.८२]

३ या शब्दांतील जो 'दह' शब्द आहे त्यापासून मराठी 'दहा' शब्द आला हे स्पष्ट आहे.

मूल पीठिका.

पाली	मराठी	पाली	मराठी
सत्तत्तिस	सद (त) तीस	अठपन्यास	अष्टावर्न (न)
अठत्तिस	अड (ट) तीस	एकुनसठि	एकुणसाठ
एकुनचत्ताली	एकुणचाळीस	सठि	साठ
चत्तालिस, तालिस	चाळीस	एकसठि	एकसट (ष्ट)
एकचत्तालीस	एकेता(चा)ळीस	द्वासठि	वासट (ष्ट)
बाचत्तालीस	बेता(चा)ळीस	तेसठि	त्रेसट (ष्ट)
तेचत्तालीस	त्रे(ते)ता(चा)ळीस	चतुसठि	चौसट (ष्ट)
चतुचत्तालीस	चवेता (चा) ळीस	पन्याचसठि	पांसट (ष्ट)
पन्यचचत्तालीस	पंचेता (चा) ळीस	छसठि	सा(सहा)सट(ष्ट)
छचत्तालीस	शे(से)ता(चा)ळीस	सत्तसठि	सदु(त)सट (ष्ट)
सत्तचत्तालीस	सत्तेता (चा) ळीस	अठसठि	अडु(ड)सट(ष्ट)
अठचत्तालीस	अडता (चा) ळीस	एकुनसत्ताति	एकुणह (स)त्तर
	अडे(ट्टे)ता(चा)ळीस	सत्तरि, सत्तति	सत्तर
एकुनपन्यास	एकुणपन्नास	एकसत्तरि	एकाहात्तर
पन्यास	पन्नास	द्वासत्तरि	बाहात्तर
एकपन्यास	एकावन्न (न)	तेसत्तरि	त्र्याहात्तर
द्वेपन्यास	बावन्न (न)	चतुसत्तरि	चौन्या(रे) हत्तर
तेपन्यास	त्रेपन्न (न)	पन्यचसत्तरि	पंचाहत्तर
चतुपन्यास	चौपन्न (न)	छसत्तरि	शहात्तर
पन्यचपन्यास	पंचावन्न (न)	सत्तसत्तरि	सत्याह(हा)त्तर
छपन्यास	छपन्न (न)	अठसत्तरि	अट्टे(ट्ट्या)हत्तर
सत्तपन्यास	सत्तावन्न (न)	एकुनअसीति	एकुणएँ (अ)शी

१ 'पन्नास' शब्दांतील 'स'काराचा लोप होऊन 'पन्न', 'वन्न' असे अपभ्रंश झाले आहेत.

मराठी भाषेची

पाली	मराठी	पाली	मराठी
असीति	ऐशी ^२	एकनवुति	एकयाण्णव
एकासीति	एकया-यशीं(ऐसी)	द्वेनवुति	ब्याण्णव
द्वासीति	ब्या (य) शी	तेनवुति	त्र्याण्णव
तेअसीति	त्र्याय(यं-ऐं)शी	चतुनवुति	चौऱ्याण्णव
चतुराअसीति	चौऱ्या(य)शी	पन्यचनवुति	पंच्याण्णव
पन्यचासीति	पंच्या(ऐ)शी	छनवुति	शहाण्णव
छलासीति	शायशीं	सत्तनवुति	सत्याण्णव
सत्तासीति	सत्या(यांय्)शी	अठनवुति	अठ्ठ्याण्णव
अटासीति	अठ्ठ्यायशी	नवनवुति	नव्याण्णव
नवासीति	नव्यायशी	एकुनसत	एकुणशें
एकुननवुति	एकुणनव्वद	सतं;(सं)शतं,हिं.	शें, शंभरें
नवुति	नव्वद	सौ	

‘त्रेसष्ट’ इत्यादि शब्दांत संस्कृत शब्दाचें रूप दिसतें. ‘त्रि’(तीन) + षष्टि (साठ) = ‘त्रेसष्ट’ - ही संस्कृत शब्दांची झांक अलीकडची आहे. ‘एकयाण्णव’ इत्यादि संख्यांत ‘आणि’ शब्द आहे असे अनुमान होतें. ‘एक’ + ‘आणि’ + ‘नव्वद’ हे तीन शब्द मिळून कदाचित् (द या अन्त्यवर्णाचा लोप होऊन) ‘एकयाण्णव’ इ. शब्द सिद्ध झाले असावेत.

१ कांहीं प्रांतांत ‘शी’वर अनुस्वार देत नाहीत.

२ ‘नव’ याचा पालींत ‘नो’ असाहि अपभ्रंश होतो; आणि ‘चतुचा’ ‘चो’ होतो.

३ ‘शेंभर’ याचा ‘शंभर’ असा अपभ्रंश झाला. ‘भर’ घातून पूर्णतेचा बोध होतो.

मूळ पीठिका.

(विटीदांडूच्या खेळांतली संख्या)

मराठी	तेलुगु	तम्मिल	गोंडी	अर्थ
वक (ख) ट	वकटी	वन्नु	उंदी	एक
रें (लें) ड	रेंडु	इरेंडु	रेंड	दोन
मूंड	मूडु	मुंडु	मूंद	तीन
नाल	नालुगु	नालु	नालुड्	चार
अवीद	ऐदु	अंजी	सप्युड्	पांच
आर	आरु	आरु	सरुड्	साह

हा द्राविडी भाषांचा आधार महत्वाचा आहे. कारण द्राविडीच्या ज्या विभाषा आहेत त्यांतून मराठींत शब्द आले आहेत हे सिद्ध होतें. हा खेळ मूळचा अनार्यांचा असावा असे वाटते. परंतु 'विटी' व 'दांडु' हे शब्द 'विटा' व 'दण्ड' या संस्कृत शब्दांपासून आले आहेत. 'वदा' हा शब्द तेलुगु 'वोत्त' किंवा गोंडी 'वदा' = छिन्न यापासून आला हे स्पष्ट आहे. सहादां दांडूने मोजून सातव्यांदां दांडू 'टेंकून' रेष ओढितात; व या सातव्या मोजणीला 'टेंक्या' अशी संज्ञा आहे.

क्रमवाचकें

'पहिला', 'दुसरा', 'तिसरा' या शब्दांतील 'ला' 'सर' प्रत्यय कोठून आले हे सांगवत नाही. 'प्रथम', 'द्वितीय', 'तृतीय' या संस्कृत शब्दांचे पालींत 'पठम', 'दुत्तिय', 'तत्तिय'; आणि प्राकृतांत 'पढमो', 'दुइअं', 'तइअं' असे पर्यायाने अपभ्रंश होतात. अयोध्या प्रांताकडे हिंदांत 'पहिल', 'दूसर', 'तीसर' असे लक्षण्याचा प्रघात आहे. 'चतुर्थ' या संस्कृत शब्दांचा पालींत 'चतुत्त' व प्राकृतांत 'चात्थ' किंवा 'चउत्थ' असा अपभ्रंश हेतो. मराठी 'चाथा' हा शब्द प्राकृत 'चात्थ' किंवा 'चउत्थ' या शब्दांपासून आला हे स्पष्ट आहे. संस्कृत 'मः' या प्रत्ययाचे पालींत 'म', तैलंगींत 'व', हिंदांत आणि मराठींत 'वा' असे

मराठी भाषेची.

अपभ्रंश होतात; जसे, [सं] 'पंचमः', (पा.) 'पंचम', [म.] पांचवा इत्यादि. तेव्हां हा 'वा' प्रत्यय संस्कृत 'मः' प्रत्ययाचा अपभ्रंश असावा.

क्रियापद विचार
धातु

संस्कृत	माहाराष्ट्री	मराठी
क्षि (क्षय होणे)	क्षिज्ज	क्षि (कमी होणे)
घूर्ण्	घोल	घोळ
धृ	धर	धर
नृत्	णच्च	नाच
पठ्	पढ	पढ
पत्	पड	पड
प्रज्वल्	पज्जल	पाजळ
भू	हो	हो
युध्	जुज्ज	जुंज
वृध्	वड्ढ	वाढ

यावर दिलेल्या धातूवरून असे सिद्ध आहे की मराठीत धातु, थेट संस्कृत भाषेतून न येतां प्राकृत रूपांतर झाल्यावर आले आहेत. संस्कृत 'दृश्यते' याचे प्राकृतांत 'दिज्जदि' किंवा 'दीसइ' असे रूप होते. 'दीसइ' या भावकर्मणी रूपांत 'इ' हा तृतीय पुरुषी एकवचनी प्रत्यय आहे. तेव्हां 'दीस' या प्राकृत रूपापासून मराठीत 'दिस' धातु आला आहे. यावरून भावकर्मणी रूपे होतात असे धातु मराठीत प्राकृतांतून आले आहेत.

मूल पीठिका.

धातुसाधित शब्द

मराठींत धातूला 'णें' प्रत्यय लागून क्रियावाचक धातु साधितनाम होते; जसे, 'कर+णें'='करणें; हिंदींत 'ना' प्रत्यय आहे, जसे 'करना'; गौडींतहि 'ना' प्रत्यय आहे, जसे 'कियाना' ही रूपें संस्कृत नामांपासून झालीं आहेत; जसे, 'भज' धातूपासून 'भाजन' हें नाम झालें. भाजन ह्मणजे पात्र यापासून 'वृगुणें' (वोधणें) हें नाम झालें; 'भ्रज्ज' धातूपासून 'भ्रज्जन' हें नाम सिद्ध झालें; आणि 'भाजणे' [धान्य भाजण्याचें पात्र) हें नाम किंवा धातुसाधित नाम असे दोन शब्द निघाले. या प्रकारें शब्द मोलस्वर्थ-रुत कोशांत सिद्ध केले आहेत. 'पतन' इत्यादि संस्कृत शब्द नपुंसक लिंगी असतात; त्याचें प्राकृतांत 'पडणं' असे रूप होते. ह्मणून 'पडणं' इत्यादि शब्दांचे मराठींत 'एँ'कारान्त नपुंसकलिंगी शब्द झाले आहेत.

संस्कृत 'त्वा' प्रत्ययाचा प्राकृतांत 'ऊण' असा अपभ्रंश होतो; जसे गृहीत्वा='घेऊन', कृत्वा='काऊण' इत्यादि. मराठींत भूतकालवाचक अव्यय 'ऊन' प्रत्यय लागून होतात; जसे, 'घेऊन', 'करून' इ० तेव्हां मराठी 'ऊन' हा प्रत्यय प्राकृत 'ऊण' या प्रत्ययापासून आला हें सिद्ध आहे.

मराठींत 'ऊं' हा प्रत्यय लागून निमित्तवाचक धातु साधित अव्यय होते. प्राकृतांत 'उं' प्रत्यय लागतो; जसे, 'काऊं'='करूं. तेव्हां मराठी 'ऊं' हा प्रत्यय प्राकृत 'उं' यापासून आला हें स्पष्ट आहे.

प्राकृतांत विधिवाचक धातुसाधित अव्ययें 'अव्वं' प्रत्यय लागून होतात; जसे, 'काअव्वं'='करावें. तेव्हां मराठी 'आवें' हा प्रत्यय प्राकृत 'अव्वं' या प्रत्ययापासून आला. 'अवें' किंवा 'आवें' याचा अन्यस्वर 'एँ'कारान्त नपुंसकलिंगी शब्दाप्रमाणें झाला आहे.

क्रियापदांचा लिंग भेद

मराठींत जे क्रियापदांचे प्रत्यय आहेत त्यांस लिंगभेद असतो. या प्रकारचा भेद संस्कृत, पाली व प्राकृत या भाषांत नाही. तर हीं रूपें

मराठी भाषेची.

मराठीत कोठून आलीं असावी? हीं रूपे संस्कृत भाषेतील धातुसाधित विशेषणांपासून निघालीं असावीं; जसे, 'गत' या विशेषणाचीं 'गतः' 'गता', 'गतं' अशीं अनुक्रमे पुल्लिगी, स्त्रीलिंगी, व नपुसकलिंगी रूपे झालीं आहेत. प्राकृतांत परस्मैपदी व आत्मनेपदी धातुसाधित विशेषणां पुल्लिगीं 'न्त', 'माणा' हे प्रत्यय लागतात; जसे 'हसन्तो', हसमाणो; आणि स्त्रीलिंगीं 'इ', 'न्ती', 'माण' हे प्रत्यय लागतात; जसे, 'हसइ', 'हसन्ती', 'हसमाणा'. हीं रूपे मराठीत घेतल्यास पुल्लिगीं 'तो हसन्तो आहे', स्त्रीलिंगीं 'ती हसन्ती आहे' अशीं वाक्ये होतील. हिंदीत असाच प्रकार आहे; जसे, पुल्लिगीं 'वह हसता है', स्त्रीलिंगीं 'वह हसती है' यांतून सहाय्य धातु गाळल्यास मराठीत व हिंदीत जीं रूपे राहतील तींच लिंगभेद दाखविणारीं आहेत. यावरून मराठीत क्रियापदांचा लिंगभेद संस्कृत भाषेतील विशेषांप्रमाणें होत असावा.

किंवा सर्वनामै क्रियापदांचे प्रत्यय झाले असतील; याचा विचार पुढें केला आहे.

वर्तमानकाळाचे प्रत्यय

प्राकृत	प्र. पु.	द्वि. पु.	तृ. पु.
ए. व व. व	मि, म्हि मो, मु, म, म्हो, म्ह	सि, से ह, धं, ध, त्या, त्य	द्वि, इ, ए न्ति
पाली	प्र. मु.	द्वि. पु.	तृ. पु.
ए. व व. व	मि, ए मा, म्हे	सि, से थ, व्हे	ति, ते अन्ति, अन्ते

१ कैलासचंद्रदत्त शास्त्री यांचें असें मत आहे.

मूल पीठिका.

नागपूरचा प्रकार

	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
ए. व	तो	तो	तो	ते	ते	ते
व. व	तेत	तेत	ता	ता	तेत	तेत

सागरचा प्रकार

	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
ए. व	तों	तों'	तो	ते	तों	ते
व. व	तों	तों	तां	तां	तात	तात

मराठी	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
ए.व	तों	ती, तें, यें	तोस	ती-ते-येस	तो	ती, ते, ये
व.व	तों	तों	तां	तां	तात	तात

वर्तमानकाल

“दमणपासून मुंबईपर्यंत एक प्रकार यांत वर्तमानकाळीं एकवचनीं तृतीय पुरुषाचीं रूपें पुल्लिंगी स्त्रिलिंगाप्रमाणें, आणि प्रथम पुरुषांचीं स्त्रिलिंगी पुल्लिंगाप्रमाणें होतात.” असाच प्रकार नागपूर व सागर प्रांतांकडे आहे; जसे, पुरुष लणतो ‘मी वाढतो’, स्त्री लणजे ‘मी वाढतो’; सागराकडे ‘तो’वर अनुस्वार देतात. नागपूर प्रांतांत जें ब्राह्मण आहेत. त्यांपैकी काहीं वऱ्हाडचे आहेत आणि काहीं देशांतले आहेत. सागरचे

१ “वाडी प्रांतीं कऱ्हाड्या ब्राह्मणांमध्ये व साष्टी प्रांतांत-‘असतो’ ‘करितो’, ‘जातो’, ‘येतो’ अशीं स्त्रिलिंगीं रूपें होतात.” (दादोबाकृत महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण ४६८) सागरचे ब्राह्मण कऱ्हाडे आहेत.

२ दादोबाकृत महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण—प्रस्तावना

मराठी भोषची.

ब्राह्मण बहुतेक कऱ्हाडे असून कोंकणांतून गेले होते. तेव्हां शे दोनशे वर्षापूर्वी जी भाषा महाराष्ट्र देशांत होती तीच नागपूर इत्यादि प्रांतांत हल्लीं चालू आहे. ह्मणून त्या प्रांतांतली भाषा जुनी आहे असें मानून पुढें चालूं.

कवितेंत हि जुनी भाषा आढळते. कवितेंत धातूना 'ईकार' किंवा 'एकार' लागून जीं एकवचनीं रूपे होतात तीं तिन्हीं लिंगीं सारखीं असतात; जसे, मी 'नमी', तूं 'नमी', तो 'नमी'; मी 'पाहे', तूं 'पाहे' तो 'पाहे.' हीं रूपे प्राकृत भाषेतून आलीं आहेत. प्राकृतांत परस्मैपद व आत्मनेपद असा भेद नाही; जसे, 'पढइ' [पठति] असें रूप होते किंवा 'पठए' असें होते. संस्कृतांत तृतीय पुरुषीं एकवचनीं परस्मैपदीं 'ति' व आत्मनेपदीं 'ते' असे जे प्रत्यय आहेत त्यांतील 'त' काराचा लोप होउन 'इ', 'ए' असे प्रत्यय प्राकृतांत राहिले आहेत आणि हींच रूपे मराठींत राहिलीं हे सिद्ध आहे. 'नम' धातु परस्मैपदीं आहे ह्मणून प्राकृत 'इ' हा प्रत्यय लागून नमी असें मराठींत रूप होते. संस्कृतांत 'लज्ज्' धातु आत्मनेपदीं आहे; ह्मणून मराठींत प्राकृत 'ए' प्रत्यय लागून ती 'लाजे' असें रूप सिद्ध होते. परंतु हा नियम सर्वत्र लागू होत नाही; जसे, 'कृ' धातु उभयपदीं आहे; मराठींत 'करे' असें रूप न होतां 'करी' असें रूप होते. 'भण' धातु परस्मैपदीं आहे. मराठी 'ह्मण' हा धातु 'भण' या धातूचा अपभ्रंश असल्यास 'ह्मणी' असें रूप व्हावे; परंतु 'ह्मणे' असें रूप प्रचारांत आहे. प्राकृत भाषेतच परस्मैपद व आत्मनेपद असा भेद राहिला नाही तर अर्थातच मराठींत कोठून येणार?

आतां, गद्यांत जीं एकवचनीं रूपे आहेत त्यांचा कर्ता वाक्यांत प्रगट न केला तरी ओळखतां येतो; आणि बहुवचनीं कर्ता पुल्लिंगी आहे किंवा स्त्रीलिंगी आहे हे मात्र ओळखतां येत नाही. याला 'तों' प्रत्यय अपवाद होय; कारण पुल्लिंगीं एकवचनीं व बहुवचनीं रूप सारखें आहे; जसे, 'जातो' याला 'मी' किंवा 'आली' कर्ता होईल.

मूल पीठिका.

देशांत 'तो' वर अनुस्वार देत नाहीत 'तो' वरचा अनुस्वार गाळल्यास 'तो' हा प्रत्यय राहतो 'तो' प्रत्यय पुरुषवाचक सर्वनामांपैकी असावा असे वाटते. पुरुषवाचकसर्वनामै क्रियापदांचे प्रत्यय झाले असतील की काय? हे पाहून काढण्यास अन्य भाषेचा आधार घेऊं.

तैलंगीभाषेत 'अचानु' ह्मणजे मी बोललों; 'अनु' धातूला 'नानु' प्रत्यय लागला; परंतु 'नेनु' (ह्मणजे, मी) याचा श्रुति-सुखास्तव 'नानु' असा अपभ्रंश झाला. 'अनु' + 'नेनु' = अचानु असे रूप सिद्ध होते.

या प्रकारेंच, 'अचामु' = आर्ही बोललों; 'मेमु' = आर्ही

'अचावु' = तूं बोललास; 'नीवु' = तूं

'अचारु' = तुझी बोललां; 'मीरु' = तुझी

'अचारुडु' = तो बोलला; 'वाडु' = तो

'अचारु' = ते बोलले; 'वारु' = ते

'अचदि' = ती बोलली; 'अदि' = ती

या वरून पुरुषवाचक सर्वनामै क्रियापदांचे प्रत्यय होण्याचा संभव आहे. मराठींत तृतीय पुरुषीं एकवचनीं वर्तमानकाळाचें रूप याच सरणीवर झाले असावे; जसे 'तो' 'करी' + 'तो' = करितो. 'करी' या रूपाला 'तो' प्रत्यय लागल्यामुळे 'री'चा ष्स्व उच्चार होतो. नागपूर प्रांतांत तृतीय पुरुषीं एकवचनीं 'ते' प्रत्यय लागतो; जसे,

१ 'सितेस्नी कुठ वसाडु' अशा वाक्यांत 'वसाडु' ह्मणजे वसवूं असा अर्थ होतो. 'वस' धातूला 'आडु' हा तैलंगींतला तृतीय पुरुषीं एकवचनीं प्रत्यय लागला. 'वाडु' (तो) या तैलंगी शब्दाचा 'आडु' असा अपभ्रंश होतो. 'आडु' हा तृतीय पुरुषीं एकवचनीं प्रत्यय असतांना कुणव्री भाषेत प्रथम पुरुषीं एकवचनीं प्रत्यय होतो. याप्रमाणेंच 'तो' हा प्रत्यय तृतीय पुरुषीं एकवचनीं असतांना मराठींत प्रथमपुरुषीं एकवचनीं झाला असावा.

मराठी भाषेची

‘तो जाते’ [तो जातो] मराठी ‘तो’ हे रूप, संस्कृत व पाली ‘ति’, ‘ते’ या प्रत्ययांपासून आले असे निदान अपभ्रंशाचा आधार घेऊन ह्मणतां येत नाही.

खानदेशांत द्वितीयपुरुषीं एकवचनीं ‘तो’ प्रत्यय लागत नाही; जसे, कुठ जास = कोठे जातोस. यावरून ‘तो’ हे सर्वनाम मध्यें शिरले असावे. या प्रकारे स्त्रीलिंगीं ‘ती’ याचे कवितेंत ‘ते’ असे हि रूप आढळते; ‘ती’ ‘करि’ + ‘ती’ किंवा ‘ते’ ‘करि + ते’ = ती करिती-ते. ‘खे’ हा प्रत्यय देशभाषेपैकी होय. याप्रमाणे नपुंसकलिंगाचे रूप सिद्ध होते. ‘जा’ इत्यादि एकाक्षरी धातूंना ‘ई’ प्रत्यय लागतो; जसे, तो जाई. हा ‘ई’ प्रत्यय प्राकृत ‘इ’ प्रत्ययाचा अपभ्रंश होय. ‘जाई’ या रूपाला ‘तो’ प्रत्यय लागल्यास ‘ई’चा लेप होतो; जसे, तो जातो इ०

या वर दिलेल्या आधारांवरून तिन्हीं पुरुषीं एकवचनीं पुल्लिंगीं ‘तो’, आणि स्त्रीलिंगीं ‘ती’ हीं सर्वनामं धातुप्रत्यय झालीं आहेत आणि या अशा रूपांवरून वाक्यांत कर्ता प्रगट न करितां ओळखतां येतो असे मानणे भाग आहे. कोणी अशी पृच्छा करितील कीं ‘तो’, ‘ती’, ‘ते’ हीं पुरुष वाचक सर्वनामंंच आहेत असे कशा वरून?

गौडीत वर्तमानकाळीं धातु व प्रत्यय यांमध्ये तो प्रत्यय सर्वत्र आला आहे; जसे—

नन्ना हंदातोना = मी जातो; नन्ना = मी

अम्मोट हंदातोडोम् = आहो जातो; अम्मोट = आहो

इंमा हंदातोनी = तू जातोस; इंमा = तू

इंमाट हंदातोडीट = तुहो जातां; इंमाट = तुहो

१ नागपूरचे कांहीं गृहस्थ ह्मणतात कीं तृतीय पुरुषीं एकवचनीं ‘ते’ प्रत्यय हा संस्कृत भाषेतील आत्मनेपदीं तृतीय पुरुषीं एकवचनीं ‘ते’ या प्रत्ययापासून आला असेल. परंतु हा ‘ते’ प्रत्यय देशभाषे पैकीं असवा. असें दिसते.

मूल पीठिका.

ओर हंदातेर = तो जातो; ओर = तो

ओड्क हंदातोड्क = ते जातात; ओड्क = ते

यांत सर्वनामै क्रियापदाचे प्रत्यय झाले आहेत आणि 'तो' प्रत्यय' मध्ये शिरला आहे. या प्रकारेंच तैलंगींत 'ता' प्रत्यय येतो. परंतु हे 'तो', 'ता' प्रत्यय मराठींत आले असतील याला कांहींच आधार दिसत नाही. कारण माहाराष्ट्रीपासून मराठी निघाली आहे लक्षणून मराठींत प्राकृत प्रत्यय येण्याचा संभव आहे.

पुरुषवाचक सर्वनामै धातूंनी युक्त झालीं असतां एकवचनीं वाक्यांत कर्त्ता प्रगट करण्याची आवश्यकता रहात नाहीं हे वर सांगितलें आहे. तर 'कर' या धातूला प्रत्यय लाविल्यास करि+तो+मी, करि+तो+स, करि+तो असे शब्द सिद्ध होतील, प्रथमपुरुषीं एकवचनीं प्राकृतांत 'मि' प्रत्यय आहे त्याचा मराठींत अनुस्वार झाला असावा. यावरून प्रथमपुरुषीं एकवचनीं व बहुवचनीं 'मी'—'आमी' 'कारितो' असें रूम सिद्ध होतें.

कवितेंत द्वितीयपुरुषीं एकवचनीं 'शी' प्रत्यय लागतो; जसे, तूं करिशी. तर मराठी 'शी', 'स' हे प्रत्यय प्राकृत 'सि' या प्रत्ययाचे अपभ्रंश होत हें स्पष्ट आहे. तूं करि+शी=तूं करिशी हें कवितेंतलें रूप आणि तूं करि+तो+स=तूं कर [रि] तोस हें गद्यांतलें रूप अशीं सिद्ध होतात. द्वितीय पुरुषीं बहुवचनीं 'तां' प्रत्यय आहे तो प्राकृत 'त्या' प्रत्ययाचा अपभ्रंश असावा. देशांत 'ता'वर अनुस्वार दैत नाहींत. तेव्हां 'तां' प्रत्यय 'त्या'चा अपभ्रंश आहे आणि 'ता' वरचा अनुस्वार देशभाषेपैकीं आहे असें मानावें. देशाचा आधार घेतल्यास प्रथमपुरुषीं तोवर अनुस्वार नको; परंतु हें शुद्ध दिसत नाहीं.

१ 'भविष्यामि' याचे प्राकृतांत 'होस्तामि' किंवा 'होस्तं' असें रूप होतें [वर. प्रा. प्र. परि. ७-१४] प्राकृतांत 'मि'चा अनुस्वार झाला आहे, तेव्हां मराठींताहि होणें असंभवनीय नाही. 'होस्तं' लक्षणजे मी होईन.

मराठी भाषेची.

कवितेंत तृतीयपुरुषीं एकवचनीं 'ती' प्रत्यय लागतो; जसें, 'मुलें भुकेनें करिती तंटा'. प्राकृत 'न्ति' प्रत्ययांतील 'न'काराचा लोप होऊन मराठींत 'ती' असें रूप झालें असावे. गद्यांत 'तात' असा प्रत्यय आहे. मी होतो, तो होता या रूपांत 'तो'चा 'ता' झाला आहे; आणि ते होते, ते होत या रूपांत 'ते'चा 'त' झाला आहे. तो असतो या रूपाचे बहुवचन ते असतो असें सिद्ध व्हावे. परंतु 'तो'चा 'ता' आणि 'ते'चा 'त' अशीं रूपे होतात. ह्यून 'तोते' याचे 'तात' असें रूप होणें साधार आहे. व्रजभाषेंतहि 'होते', 'होत' [ते असत] अशीं रूपे आहेत; आणि व्रजभाषेंतील 'होतौ' याचा हिंदांत 'होता' [तो असता] असा अपभ्रंश होतो. तेव्हां 'तोते' याचा 'तात' असा अपभ्रंश झाला असें मानणें सयुक्तिक आहे.

भूतकालाचे प्रत्यय मराठी

	प्रथम पुरुष		द्वितीय पुरुष		तृतीय पुरुष	
	पु.	स्त्री	पु.	स्त्री.	पु.	स्त्री
ए. व	लों	ली ^१ , ल्यें	लास	लीस	ला	ली
व. व	लों	लों	लांत	लांत	ले	ल्या

१ कोठे कोठें या पुरुषीं कर्त्तरि प्रयोगीं 'ली' प्रत्यय प्रचारांत दिसतो; जसें, मी चिंचेखालीं 'आली' आन ताशिच 'चालली' गेली; मी अस 'बोलली' तरी? इत्यादि.

मूल पीठिका.

बंगाली

	पु. व स्त्री	पु. व स्त्री	पु. व स्त्री
ए. व.	लाम्	ले	लेन्
व. व.	लाम्	ले	लेन्

भूतकाल

संस्कृतांत धातूला 'त' प्रत्यय लागून कर्मवाचक धातुसाधित विशेषण होतें; जसें, 'कृतः', 'कृता', 'कृतं' मराठींत 'मी काम केले' अशा वाक्यांत 'आहे' हें अस धातूचें रूप अध्याहत असतें असें वाटतें. संस्कृतांत 'कृतं मन्ये' या वाक्याचा 'कृतं अस्ति इति मन्ये' असा विस्तार होईल. हिंदींत 'मैने काम किया' ह्या लणजे 'मैने काम किया है' असा विस्तार होईल. मराठींत भूतकाळाचे आणखी बारीक भेद आहेत; परंतु ते अशा ठिकाणीं महत्वाचे नाहीत. मराठींत 'केले', हिंदींत 'किया', हीं रूपे संस्कृत 'कृत' शब्दांप्रमाणे आहेत. संस्कृतांत धातुसाधित विशेषणांस लिंगवचनादि कार्ये होतात, त्याप्रमाणेच मराठींत भूतकाळाच्या प्रत्ययांसहि [विभक्ति वर्ज करून] होतात.

मराठी भूतकाळाचीं रूपे संस्कृत किंवा प्राकृत रूपांप्रमाणे नाहीत. प्राकृतांत भूतकाळां 'ईअ' प्रत्यय लागतो; जसें, 'हुविअ' [अभवत्] हीं प्राकृत रूपे मराठी रूपांहून अगदीं भिन्न आहेत.

मराठींत भूतकाळाचे प्रत्यय लिंगवचनांप्रमाणे भिन्न आहेत. तरी 'ल' हा प्रत्यय सर्वत्र आहे. जशीं संस्कृतांत 'त' प्रत्यय लागून कर्मवाचक धातुसाधित विशेषण होतात, तशीं पालींत 'त'काराचा कोठें कोठें

१ कौकणांत कर्मणि प्रयोगीं हेच प्रत्यय अजून प्रचारांत आहेत; जसें, यार्णे पाणीं 'लाटलेन्' इत्यादि.

मराठी भाषेची.

‘ल’कार होऊन होतात; जसे, ‘गह’ [घेणे], ‘गाह्ल’ [घेतलेला]; ‘आरूह’ [चढणे], ‘आरूह्ल’ [चढलेला]. यावरून मराठीत भूतकाळाचा ‘ल’ प्रत्यय पाली ‘ल’ प्रत्ययापासून आला असावा. वंगालीत व उडियांत ‘ल’ प्रत्यय आहे; जसे ‘जा’ धातूचा भूतकाळ ‘गेला’ इत्यादि. हे रूप अगदी मराठी रूपासारखे आहे.

मराठीत भूतकाळाचीं रूपे धातुसाधित विशेषणाप्रमाणे असून त्यांस लिंगवचन परतवे प्रत्यय लागतात असे लक्षण निराधार नाही. व्रजभाषेत व गोमंतकी भाषेत ‘हैं’ असे सर्वनाम ‘मी’ या अर्थी आहे. ‘ह’ काराचा लेप होऊन ‘औं’ असे जे रूप राहते त्यापासून ‘औं’ असा प्रथमपुरुषी प्रत्यय निघाला आहे. ‘मी गेलें’ यांत ‘ल’ भूतकाळाचा प्रत्यय असून प्रथमपुरुषी ‘औं’ प्रत्यय लागला आहे. भूतकाळाचीं इतर रूपे सहज लक्षांत येण्यासारखी आहेत.

भविष्यकाळाचे प्रत्यय प्राकृत

	प्रथम पुरुष	द्वि. पु.	तृ. पु.
ए. व	स्तामि, हामि, हिमि, इमि	हिसि, इसि	हिइ, इइ
व. व	स्तामो, हामो, हिमो, हिमु, इमो, इमु	इहित्या, इत्या	हिनित्, इनित्

मराठी

	प्र. मु.	द्वि. पु.	तृ. पु.
ए. व	इन, एन	शील	ईल, एल
व. व	ऊं	आल	तील

१ ललुलालकृत व्रजभाषा

२ दादोबाकृत महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण ४६७-टीप

मूल पीठिका.

भविष्यकाळ

संस्कृत भाषेत वर्तमानकाळाच्या प्रत्ययामागे 'स्य' जोडल्यास भविष्यकाळाचे प्रत्यय होतात. धातु व प्रत्यय यांमध्ये 'स्य' येतो. परंतु मराठीत धातूंच्या अन्तीं भविष्य काळाचे प्रत्यय लागतात. 'स्य' प्रत्ययाचा पालींत व प्राकृतांत 'स्त' असा अपभ्रंश होतो. संस्कृतांत कित्येक धातूंच्या अन्तीं 'इ' हा वर्ण युक्त होतो किंवा होत नाही; असा नियम प्राकृतांत हि आहे; जसे, होस्सामो, होहामो, होहिमो [भविष्यामः]=आह्मी होऊं. यावरून स्पष्ट आहे कीं 'स्य' प्रत्ययाचा 'स्त' किंवा 'हा' असा अपभ्रंश होतो. कित्येक ठिकाणीं लेप हि होतो; जसे, 'श्रू' धातूचा प्राकृतांत 'सोच्छ' असा अपभ्रंश होऊन 'इ' लागल्यानें सोच्छिमो [श्राष्यामः]=आह्मी ऐकूं, असें रूप होतें. संस्कृत 'स्य' प्रत्ययाचा प्राकृतांत लेप होऊन केवळ 'इ' हें भविष्यकाळाचें चिन्ह राहिलें आहे. या प्रकारें मराठींत 'स्य' प्रत्ययाचा लेप होऊन धातूंना 'इ' हा वर्ण युक्त होतो; जसे, करील, कोणी करल किंवा करेल असें हि लक्षणतात.

प्राकृतांत 'स्य' प्रत्यय न लागतां अन्यरूपें होतात; जसे, प्रथम पुरुषीं एकवचनीं गच्छं [गमिष्यामि]. 'गच्छं' या पदांतील अनुस्वार वर्ज्य करून जें रूप राहतें त्याला भविष्यकाळाचे इतर प्रत्यय लागतात; लणून प्राकृतांत गच्छं किंवा गच्छिमि [मी जाईन] अशीं दोन रूपें होतात. यावरून 'इ' हें भविष्य काळाचें चिन्ह प्राकृतांतून आलें हें स्पष्ट आहे.

संस्कृत भाषेत 'करिष्यन्' इत्यादि भविष्यदर्शक रुद्धें आहेत. पालींत 'करिष्यन्' याचा 'करानो' अशा अपभ्रंश होतो. मागे सांगितल्याप्रमाणें 'स्य' प्रत्यय गाळल्यास 'करिन्' असें रूप राहतें. प्रथमेचे एकवचनीं 'करिष्यन्' या शब्दाचा मराठींत प्रथम पुरुषीं एकवचनीं 'करीन' अशा अपभ्रंश झाला असावा. 'करिन्' व 'करीन' यांत फारसा भेद नाही. यावरून मराठी 'ईन', 'एन' या प्रत्ययांतील 'न'

मराठी भाषेची.

कार संस्कृत भविष्य दर्शक कृदंतांतील 'न'कारापासून आला असावा असे वाटते- आणि या 'न'काराचा 'ल'कार होणे संभवते.

मराठीत वर्तमानकाळाची कवितेत जीं रूपे होतात त्यांतील प्रथम पुरुषीं एकवचनीं रूपाला भविष्यकाळीं 'न' आणि (प्रथम पुरुषीं बहुवचनी रूप वर्ज्य करून) इतर ठिकाणीं 'ल' असे प्रत्यय लागतात; जसे वर्तमानकाळीं मी करीं, तूं करिशी, तो करी; भविष्यकाळीं मी करीन, तूं करिशील, तो करील. द्वितीयपुरुषीं बहुवचनीं कराल असे जें रूप आहे त्यांतील 'त'काराचा लेप झाला. कुण्वी तुह्मी करयाल असें लणतात; आपण कराल किंवा करतील अशीं रूपे प्रचारांत आहेत.

प्राकृतांत प्रथमपुरुषीं बहुवचनीं सोच्छिमो, सोच्छिहिमो, सोच्छिमु, सोच्छिहिमु, सोच्छिस्सामो, सोच्छिस्सामु अशीं रूपे आहेत. या 'मो' किंवा 'मु' प्रत्ययाचा मराठीत 'ऊं' असा अपभ्रंश झाला असावा. इतर प्राकृत प्रत्यय मराठीशीं जुळत नाहीत.

कोणी शंका काढितील कीं वर्तमानकाळाच्या रूपांत 'न', 'ल' युक्त होतात तर 'इ' हें भविष्यकाळाचें चिन्ह आहे असें कसें लणतां येईल? संस्कृतांत धातूला 'इस्य' किंवा 'स्य' लागून वर्तमानकाळाचे प्रत्यय लागतात. प्राकृतांत हि असाच प्रकार आहे; किंवा 'स्य'चा लेप होऊन 'इ' हें चिन्ह राहते. तो करी आणि तो करील यांतील 'इ'कार एकच नाही असें वाटते. प्राकृतांत 'होई' (भवति), व 'होहिइ' (भविष्यति) या रूपांतील 'इ'कारांचे अर्थान्तर आहे. या प्रकारे मराठीं भविष्यकाळाचें 'न', 'ल'; प्रत्यय लागण्यापूर्वी जीं रूपे होतात तीं वर्तमानकाळाच्या रूपांप्रमाणे असतात हें अकस्मात् घडून आलें असावे. जसे प्राकृतांत 'गच्छ' रूप आहे तसें मराठींत

१ जसे, 'निंबु' किंवा 'लिंबु' यावरून 'न'काराचा 'ल'कार होणे संभवते.

मूल पीठिका.

‘जाऊं’ इत्यादि रूपें आहेत; यांत ‘इ’कार नाही. ‘एन’ इत्यादि रूपांसंबंधानें उत्तर देववत नाही.

अज्ञार्थ

प्राकृत

	प्र. पु.	द्वि. पु.	तृ. पु.
ए. व	मु	सु	उ
व. व	मो	ह	न्तु

मराठी

	प्र. पु.	द्वि पु.	तृ पु.
ए. व.	ऊं	धातु	ऊ, ओ, वो
व. व.	ऊं	आ	ऊत, ओत, वो

प्रथमपुरुषीं एकवचनीं प्राकृत ‘मु’ व मराठी ‘ऊं’ यांत फारसा भेद नाही. ‘म्’ वर्णाचा अनुस्वार होणें आणि ‘उ’कार दीर्घ होणें साधारण आहे. याप्रकारें प्राकृत ‘मो’ प्रत्ययाचा मराठींत ‘ऊं’ असा अपभ्रंश झाला असावा. कारण प्राकृतांत भविष्यकाळीं प्रथमपुरुषाचे बहुवचनी ‘मु’ किंवा ‘मो’ प्रत्यय आहे. मराठींतहि हें विशेष महत्वाचें आहे कीं अज्ञार्थी व भविष्यकाळीं प्रथमपुरुषीं बहुवचनी, ‘ऊं’ हा प्रत्यय लागतो.

द्वितीय पुरुषीं एकवचनीं अज्ञार्थी मराठी रूप संस्कृताप्रमाणें होतें. प्राकृत भाषेंत ‘सु’ प्रत्यय लागतो; जसे, ‘हससु’. कौकणांत ‘देस’, घेस इत्यादि रूपें आहेत. कौकणांतलीं ‘देस’ इत्यादि रूपें प्राकृता प्रमाणें आहेत. मराठींत द्वितीयपुरुषीं बहुवचनीं यातूच्या अन्तीं ‘आ’

मराठी भाषेची.

आदेश होतो; जसे 'हसा'. प्राकृतांत 'ह' प्रत्यय लागतो; जसे 'हसह'. या 'ह'काराचा मराठींत 'आ' असा अपभ्रंश झाला हें स्पष्ट आहे.

तृतीयपुरुषीं एकवचनीं प्राकृत 'उ' प्रत्ययाचा मराठींत 'ऊ' असा अपभ्रंश झाला. मराठींत 'ओ', 'वो', हे 'ऊ'चे अपभ्रंश होत. मराठींत एकाक्षरी धातु असल्यास 'वो' प्रत्यय लागतो; जसे 'येवो'. द्वयक्षरी धातु असल्यास 'ओ' प्रत्यय असतो; जसे 'जेवो'. 'वो'चा कोणी 'ओ' असा उच्चार करितात; जसे 'जाओ'. अशीं रूपे शुद्ध मानावीं. मराठी 'ऊत' हा प्रत्यय प्राकृत 'न्तु' प्रत्ययाचा अपभ्रंश नाही. कारण पालींत 'करोन्तु' (करोत) असे रूप आहे. 'आहेत' या शब्दांत जसा अन्तीं 'त'कार आहे तसाच 'ऊ' प्रत्ययाला बहुवचनीं 'त' प्रत्यय लागून 'ऊत' असे रूप सिद्ध होते.

विद्यर्थ

मराठींत विद्यर्थीं रूपे विधियाचक धातुसाधितांप्रमाणे आहेत. प्राकृतांत 'काअव्वं' इत्यादि जीं रूपे आहेत त्यांचीं मराठींत 'करावें' इत्यादि रूपे होतात हें मागे सांगितलें आहे. मराठी 'आवा' प्रत्ययाला इतर प्रत्यय लिंगवचनपरत्वे लागतात. 'आवा' हा मराठी प्रत्यय 'अव्वं' या प्राकृत प्रत्ययाचा अपभ्रंश आहे.

प्राकृतांत विद्यर्थीं 'ज्', 'जा' हे प्रत्यय लागतात; जसे 'होज्ज' (भवेत्), 'करेज्' (कुर्यात्). मराठींत 'करिजे', 'दीजे' इत्यादि जीं रूपे आहेत तीं प्राकृत रूपांपासून आलीं आहेत हें सिद्ध आहे. विद्यर्थीं 'दीजे' (दावे) इत्यादि शब्दांत जो 'जे' प्रत्यय आहे तो प्राकृत 'ज्', 'जा' या प्रत्ययांचा अपभ्रंश होय.

'किंकरवाण्यहम्' या वाक्यांत 'मी काय करावें' असा अर्थ होतो. मी करावें लक्षणजे 'कुर्याम्' किंवा 'कुर्याय'. 'करवाणी' याचा 'करूं' असा अर्थ आहे. यावरून आज्ञार्थ व विद्यर्थ यांचा अर्थाच्या संबधाने फारसा भेद दिसत नाही. मराठींत जसा 'ऊं' प्रत्यय आज्ञार्थी व भ-

मूल पीठिका.

विष्यकाळीं प्रथमपुरुषीं बहुवचनीं आहे; तसा आज्ञार्थीं प्रथमपुरुषीं एकवचनीं 'आनि' या संस्कृत प्रत्ययापासून मराठींत भविष्यकाळीं प्रथमपुरुषीं एकवचनीं 'ईन' हा प्रत्यय आला असल्यास नकळे.

शब्दार्थ

प्राकृतांत 'आवे' प्रत्यय लागून धातूच्या आदिवर्णांत 'अ'कार असल्यास विकल्पें 'आ'कार होतो; जसें, 'कारोवेइ' किंवा 'कारावेइ' (कारयति)=तो करवितो. मराठींत शक्यर्थी 'व' किंवा 'वि' प्रत्यय लागतो; जसें, करवतो, करिवतो, करवितो, करिवितो. यावरून मराठींत 'व' किंवा 'वि' प्रत्यय प्राकृत 'आवे' या प्रत्ययापासून निघाला असेल.

किंवा प्राकृतांत शकणें या अर्थी 'वअ' असा निराळा धातु आहे; या 'वअ' धातुपासून मराठी 'व' प्रत्यय आला असावा. यावरून मराठी 'व', 'वि' हे प्रत्यय प्राकृत 'आवे' किंवा 'वअ' यांपासून आले हे सिद्ध आहे.

सहाय क्रियापदें

अस

संस्कृत भाषेंत आत्मनेपदीं वर्तमानकाळीं प्रथम पुरुषीं एकवचनीं 'अस' धातूचें 'हे' असें रूप होतें. पालींत 'हे' असा निराळाच धातु आहे; जसें, अहेसुं (होते), हेस्सामि (होईन) इ०. ब्रजभाषेंत हमहै

१ शक स्तरवअतीराः॥७०॥ शुक्ल शक्ता । अस्यधातोः तर वअ तीर इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ तरइ । वअइ । तीरइ
(वर. प्रा. प्र. परि. <)

२ काञ्चायनोने 'ह' शब्द चालवून 'होमि' इत्यादि रूपे दिलीं आहेत आणि मेतन साहेबाने 'हो' धातु चालवितांना प्रत्यय लागण्यापूर्वी 'हे' असे रूप होतें लक्षण लटले आहे (Mason's Pali gram. 121) परंतु 'हे' धातु मूळचा असावा असे वाटतें.

मराठी भाषेची

(मी आहे), तू है (तूं आहेस), वह है (तो आहे), वे हैं (ते आहेत) अशीं रूपें आढळतात. हिंदीत 'है' हें रूप सर्वत्र राहते. यावरून 'हे' या संस्कृत रूपाचा हिंदी 'है' हा अपभ्रंश असावा. हिंदीत जसे 'मै हैं' असें रूप आढळते तसें मराठीत 'मी आहे' असें रूप श्रुति-सुखास्तव झालें असावें. कारण 'हे' किंवा 'है' याचा उच्चार कर्णकटु होतो; 'ह'कारामार्गे स्वर असल्यास उच्चारास मर्दव येते. याप्रमाणें मराठीत 'आहे' असें रूप झालें असावें. किंवा,

संस्कृत 'अस्मि' या पदाचा प्राकृतांत 'ह्मि' आणि पालींत 'आह्मि' असा अपभ्रंश होतो. 'आह्मि' या पाली रूपाचा मराठीत (अनुस्वार युक्त) 'आहे' असा अपभ्रंश होणे संभवते. कारण 'नाही' या मराठी शब्दांत 'आह्मि' हें पालीरूप स्पष्ट दिसून येते. 'न'कार गाळल्यास 'अहीं' हें जें रूप राहिल त्यांत आणि 'अह्मि' यांत फारसा भेद नाही; 'म'काराचा अनुस्वार होणे आणि 'इ' दीर्घ होणे साधारण आहे.

संस्कृतांत प्रथमपुरुषीं बहुवचनीं 'स्मः' हें जें रूप आहे त्याचा पालींत 'अह्म' व प्राकृतांत 'ह्लो', 'ह्ल', 'म्ह' असे अपभ्रंश होतात. ह्लो' रूपापासून व्रजभाषेतील 'हौ' हें रूप निघालें असावें आणि असाच मराठीत 'ओं' प्रत्यय सिद्ध झाला असावा. ह्लणून 'आहों' असें रूप मराठीत आलें आहे.

१ अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥ अस्तेर्धातोः थास्तिपोरादेशयोः परतो लोपो भवति—भामह (वर. प्रा. प्र. परि. ७)
 सव्पास्तसादि लोपाचे ॥ काञ्चायनो. या आधारांवरून 'अस' धातु चालवितांना 'अ' या आदिस्वराचा लोप होतो. परंतु काञ्चायनाने 'अत्थि' (अस्ति) असें रूप दिलें आहे. नाटकांतून शौर सेनाने 'अत्थि' हें रूप आढळते. पाली पुस्तकांतून 'अह्मि' अशीं रूपें दिलीं आहेत (Mason) ह्लणून 'आहे' हें रूप पालींतून आलें असें मानावे.

मूळ पीठिका. हो

“कियेक विद्वान असें हणतात कीं ‘आहे’ हा स्वतंत्र धातु आहे, आणि ‘होते’ हा याचा भूतकाळ.” असें मानणें शुद्ध दिसत नाहीं. कारण, ‘भू’ या संस्कृत धातूचा पालीत ‘हू’ (हु) आणि प्राकृतांत ‘हो’ असे अपभ्रंश होतात. हीं तीन्हीं रूपे व्रजभाषेत आढळतात; जसें मैं हो-भयौ, हम हे-भये (भूतकाळीं, मी होतों, आह्मी होतों), हम हुएहे-भयेहे (आह्मी असत होतों) व्रजभाषेत आज्ञार्थी तृतीय पुरुषी एकवचनीं आणि सामान्यभूतकाळीं [लुङ्] किंवा वर्तमान काळीं संशयार्थी द्वितीय पुरुषी किंवा तृतीय पुरुषी एकवचनीं ‘होय’ असें रूप असतें; जसें, वह होय (तो होवो), तू होय [तूं असशील], वह होय (तो असेल). मराठींतहि वर्तमानकाळीं संशयार्थी ‘होय’ असें रूप आहे. प्राकृतात ‘होइ’ हणजे तो होय. मराठी ‘होय’ हें रूप प्राकृत ‘होइ’ याचा अपभ्रंश असावा. ‘होस’ या मराठी रूपांत ‘हो’ धातूस द्वितीय पुरुषी एकवचनीं ‘स’ प्रत्यय लागला आहे आणि बहुवचनीं ‘हो+आ’=‘ऱ्हा’ असें रूप झालें आहे.

‘मी राम होतों तू लक्ष्मण हो’ या वाक्यांतील ‘होतों’ यांत भविष्य काळ ध्वनित आहे. प्राकृतांत ‘होज्ज’ हणजे तो होतो किंवा होईल. यावरून ‘होतों’ इत्यादि रूपांत जो भविष्यकाळ ध्वनित होतो तो प्राकृतांतून आला आहे. ‘मी काल घरीं होतों’ यांत ‘होतों’ भूतकाळीं आहे. पालीत ‘हुतो’ असें भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण आहे यापासून ‘हो’ धातूंत भूतकाळाचा अर्थ आला असावा. व्रजभाषेत हि ‘हो’ धातु तिन्हींकाळीं आढळते.

प्राकृतांत असा हि नियम आहे कीं वर्तमानकाळीं किंवा विद्यर्थी ‘होज्ज’, ‘होज्जा’ अशीं रूपे होऊन नंतर प्रत्यय लागतात; जसें, ‘होज्जइ’ [तो होय], ‘होज्जउ’ (तो होवो). कूणवीभाषेत ‘होजो’ असें जें रूप आहे तें ‘होज्जउ’ याचा अपभ्रंश होय. आणि मराठींत

१ दादोवाकृत महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण ४६७ टीप

मराठी भाषेची.

‘ज्ञाला’ असे जें रूप आहे तें ‘होज्ज’ किंवा ‘होज्जा’ पदाचा अपभ्रंश होऊन भूतकाळीं ‘ला’ प्रत्यय लागून ज्ञालें आहे. याप्रमाणें ‘ज्ञाला’ याचीं इतर रूपे जाणावीं यावर दिलेल्या आधारांवरून मराठी ‘हो’ धातु, प्राकृत हू (हुव, हो) किंवा पाली ‘हु’ (हू) यापासून आला आहे.

व्रजभाषेत ‘हौ’, ‘व्है’, ‘भै’ असे ‘भू’ धातूचे अपभ्रंश आहेत. मराठीत ‘हो’, ‘व्हा’ अशीं रूपे ‘हौ’, ‘व्है’ या सारखीं आहेत. या वरून ‘हु’, ‘हू’, ‘हुव’, ‘हो’, ‘हौ’, ‘व्है’, ‘भै’ अशीं ‘भू’ धातूचीं रूपे संस्कृतांतून निघालेल्या भाषांत आढळतात.

नाहीं

संस्कृत ‘नास्ति’ याचा शैारसेनींत ‘णत्थि’ असा अपभ्रंश होतो. ‘णत्थि’ याचें गुजराथींत ‘नथी’ असे रूप होतें. ‘न’ याला पालींत ‘नो’, ‘नहि’ असे पर्याय शब्द आहेत. गुजराथींत ‘नहीं’ असेहि रूप आढळतें. हिंदींत ‘नहीं’, ‘नाहीं’ अशीं दोन रूपे आहेत. तेव्हां ‘नहीं’ हें रूप पाली ‘नहि’ पासून आलें असेल. परंतु हिंदी व मराठी ‘नाहीं’ हें रूप पाली ‘नहि’ पासून आलें नसावें. मराठींत ‘नाहीं’ हें रूप तिन्हीं लिंगा सारखें आहे. पाली ‘न+अस्ति’ याचा ‘नाहीं’ असा अपभ्रंश ज्ञाला असावा. तेव्हां पालींत ‘अस’ धातूचें प्रथम पुरुषीं एकवचनीं जें रूप असतें त्यापासून ‘नाहीं’ हें रूप निघालें असावें असे वाटते.

१ ‘जहाला’, ‘जाहला’, ‘जाहाला’, (‘जाला’) असे ‘ज्ञाला’ याचे प्रकार आहेत. ‘होज्ज’ किंवा ‘होज्जा’ या प्राकृत शब्दांतील वर्णांची स्थितिपरिवृत्ति होऊन ‘जहा’, जाहा इ० रूपे ज्ञालीं असतील असे अनुमान होतें.

मूल पाठिका.

नव्हे

पालींत 'हु' [हू], प्राकृतांत 'हू' (हुव) व्रजभाषेत 'व्है' असे 'मू' धातूचे अपभ्रंश आहेत. व्रजभाषेतील 'व्है' हे रूप प्राकृत 'हुव' पासून आले असावे. मराठींत 'व्हा' शब्द 'अस' धातूपासून आला नाही. कारण 'अस' धातूचा शौरसेनींत 'अच्छ' असा अपभ्रंश होतो. 'अच्छ' धातूपासून बंगाली 'छी', गुजराथी 'छे' इत्यादि शब्द निघाले आहेत. यावरून मराठी 'नव्हे' शब्दांतील 'व्हे' व्रजभाषेतील 'व्है' किंवा प्राकृतांतील 'हुव' या सारखा आहे. 'नव्हते', 'नव्हता', 'नव्हत' इत्यादि शब्दांत 'ते' या सर्वनामाचीं रूपे 'नव्हे' शब्दाच्या अन्ती युक्त केली आहेत. श्रुतिसुखास्तव 'व्हे'चा 'व्ह' झाला असावा; जसे, 'नव्हे+ते', 'नव्हे+ते' असे लक्षणप्यापेक्षां 'नव्हता', 'नव्हत' असे लक्षणें सुलभ पडतें.

गौण क्रियापदै

पाहिजे

“असे. अनुमान होतें कीं 'पाहिजे' हें प्राचीन मराठी भाषेतलें 'पाह' धातूचें विद्यर्थी वर्तमानकाळाचें रूप होय.” हें शुद्ध आहे.

वर्तमानभविष्यमदनद्यतनेर्याज्ज्जावौ ॥ २० ॥

वर्तमानेभविष्यदनद्यतने विद्यादिषु चेत्पन्नस्य ज्ज ज्जा इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे यथा प्राप्तं । वर्तमाने तावत् । होज्ज होज्जा । पक्षे होइ ॥ भविष्यदनद्यतने । होज्ज होज्जा । पक्षे होहिइ इत्यादि ॥ विद्यादिषु । होज्जउ होज्जाउ । भवेदित्यादि.

यावरून स्पष्ट आहे कीं 'ज्ज', 'ज्जा' हे विद्यर्थी प्रत्यय आहेत. लक्षण 'पाहिजे' हें 'पाह' धातूचें विद्यर्थी रूप मानावे. 'होज्ज' लक्षणें 'भवेत्' किंवा 'भवतु' असा हि अर्थ होतो. लक्षण 'मला आवा पाहिजे'

१ दादोवारुत महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण ४८३

२ वररुचिकृत प्राकृत प्रकाश परि. ८

मराठी भाषेची.

या वाक्यांत 'पाहिजे' हे विद्यर्थी होय; आणि 'तुला काम केले पाहिजे' यांत 'पाहिजे' हे रूप आज्ञार्थी होय. याचप्रमाणे 'कीजे', 'दीजे' इत्यादि रूपे विध्यर्थी जाणावीं आणि प्राकृत 'होज्ज' ह्यणजे 'भवेत्' (व्हावे), 'भवतु' [होवो] हा जसा अर्थ होतो, त्याप्रमाणे मराठींत 'पाहिजे' विध्यर्थी किंवा आज्ञार्थी वाक्यावरून जाणावा.

'करिजेतो'

इत्यादि हीं मूळचीं संस्कृतांत—'क्रियते' इ० जीं कर्मकर्तारि अर्थ असतां रूपे होतात, त्यावरूनच साधलीं असावीं. हे शुद्ध आहे.

भावकर्मणोर्व्वश्च ॥ ९७ ॥

एषां भावकर्मणोर्येव्वशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥ चकाराद्गणश्च ॥ सुव्वइ, सुणिज्जइ (श्रूयते).

गमादीनांद्वित्वा ॥ ९८ ॥

गमादीनां धातूनां द्वित्वं वा भवति ॥ गम्मइ गमिज्जइ [गम्यते]. या रूपांप्रमाणे 'करिजेतो' इत्यादि भावकर्मणि रूपे जाणावीं. 'करिजेतो' इत्यादि शब्दाच्या अन्ती 'तो' हा मराठी प्रत्यय लागला आहे. 'करिजे' इ० रूपे 'गमिज्जइ' [गम्यते] इ० रूपांसारखी आहेत.

ह्यणजे

या शब्दाची क्रियाविशेषणांत गणना आहे; परंतु रूपावरून हा शब्द क्रियापद आहे असे दिसते. प्राकृतांत 'जाणिज्जइ', 'मुणिज्जइ' अशीं भावकर्मणि रूपे 'ज्ञायते=जाणिजे या अर्थी होतात. 'मुणिज्जइ' या रूपापासून 'ह्यणजे' असे रूप आले असावे. परंतु 'जाणिज्जइ', 'मुणिज्जइ' या संबन्धी पाठभेद आहे; वररुचिकृत प्राकृत प्रकाशाच्या कांहीं प्रतींत हीं रूपे दिलीं नाहींत. तरी प्राकृतांत 'भण' धातु आहे.

१ दादोत्राकृत महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण ४८३

२ वररुचिकृत प्राकृत प्रकाश परि. ८

३ E. B. Cowell Prakrit Grammar p.78.

मूल पीठिका.

‘भण’ याचें ‘भणिज्जइ’ असें भावकर्मणि रूप प्राकृत व्याकरणावरून सिद्ध होतें. तेव्हां ‘हणजे’ हा शब्द ‘भणिज्जइ’ (भण्यते) या पासून आला असावा. किंवा हें विध्यर्थी रूप जाणवें. विध्यर्थी घेतल्यास हि अर्थ एकच आहे. ‘हणजे’ असें लिहिण्यापेक्षां ‘हणजे’ हें रूप शुद्ध आहे. आणि जुन्या कवितेंत ‘हणजे’ हें रूप आढळतें. ईश ‘हणजे’ देव=ईश हा देव आहे हें ‘हणजे’.

हावा

हा शब्द ‘हवा किंवा व्हावा या रूपांनीं हि प्रचारांत आढळतो. मला पेरू ‘व्हावा’=पेरू मला ‘व्हावा’ =पेरू माझा ‘व्हावा’; यावरून मला पेरू पाहिजे असा अर्थ होतो. परंतु ‘हावा’, ‘हो’ धातूचें रूप आहे असें वाटत नाहीं. संस्कृत ‘हु’ धातूचे प्राकृतांत ‘हुव्वइ’ (ह्यते) असें भावकर्मणि रूप होतें. हू धातूचे अर्पण करणे, देणे, देऊं करणे असे अर्थ हेतात. ‘हावा’ याचा ‘पाहिजे’ हा अर्थ स्पष्ट आहे. तेव्हां ‘हावा’ हें रूप ‘हुव्वइ’ शब्दाचा अपभ्रंश असावा. मला ‘हावा’ हणजे मला ‘अर्पण व्हावा’ हणजे मला पाहिजे असा अर्थ स्पष्ट होतो. हें सप्रमाण न वाटल्यास ‘हो’ धातूपासून ‘व्हावा’, ‘हवा’, ‘व्हावा’ हे शब्द निघाले असें मानावें.

मेरोपंताच्या कवितेंत ‘होवीस’ = पाहिजेस असा शब्द आढळतो-
जसे-मंत्र भागवतांत

भगवंताचे वर्णा पुरुषाद्यवतार सार चोवीस ।

या माळोसि कवि हणति मुक्ति न आह्लासि तूंचि ‘होवीस’ ॥ ३ ॥

नको

हा शब्द ‘न खलु’ या संस्कृत शब्दापासून आला असावा. ‘खलु’ याचा प्राकृतांत ‘क्खु’ असा अपभ्रंश होतो. ‘नक्खु’ व ‘नको’ या
१, २, भौलस्वर्थकृत मराठी कौश पहावा.

मराठी भाषेची.

शब्दांत फारसा भेद नाही. अंयस्वर 'उ', 'ऊ' असल्यास 'ओ' होणें साधारण आहे. तेव्हां 'नको' हें रूप प्राकृत 'नक्खु' याचा अपभ्रंश असल्यास 'नको' हें मूळचें अव्यय होय हें स्पष्ट आहे. द्वितीय पुरुषी व तृतीय पुरुषी बहुवचनीं रूपें मराठीप्रमाणें आहेत.

नये

हा शब्द 'न+ ये' असा सिद्ध केला आहे. 'तुला तें काम करितां नये' यांत 'काम' हें 'नये' या क्रियापदाचा कर्ता मानावा. हें शुद्ध दिसत नाही. कारण 'काम', हें करितां याचें कर्म होय हें स्पष्ट आहे. 'काम' 'न-ये' असें नाही, तर काम करितां 'नये' असा अर्थ आहे. काम करितां येवो किंवा न येवो; परंतु 'त्वां न करावें' असा अर्थ ध्वनित होतो. 'मला तेथें जातां नये' या वाक्यांत 'मला तेथें जातां' हें 'नये' [येत नाही] असा अर्थ होतो; अशा ठिकाणीं नये गौण क्रियापद मानावें. परंतु 'त्वां असें करूं नये' याचें 'मा एवं कुरु' किंवा 'नेयं कुरु' असे संस्कृत वाक्य होईल. 'एवं' याचा प्राकृतांत 'एअं' असा अपभ्रंश होतो. 'न एअं' या प्राकृत शब्दांचा किंवा 'ने यं, या संस्कृत शब्दाचा मराठींत 'नये' असा अपभ्रंश झाला असेल असे अनुमान होतें. हें शुद्ध असल्यास 'ये' वर्णावर अनुस्वार असावा. किंवा 'एवं' शब्द न घेतां 'एव' शब्द घ्यावा. 'एव' शब्दाचा प्राकृतांत 'एअ' असा अपभ्रंश होतो. 'एवं' आणि 'एव' यांचा अर्थ एकच आहे. तेव्हां कदाचित् 'नये' हा मराठी शब्द 'न एअ' या प्राकृत शब्दांचा अपभ्रंश असेल. 'नये' हा निषेधार्थी शब्द असतो तेव्हां अंयवर्णावर अनुस्वार देणें सयुक्तिक दिसतें. निषेधार्थी 'नये' हा शब्द 'नको' या शब्दाप्रमाणें मूळचें अव्यय आहे असे अनुमान होतें.

१ मालस्वर्थकृत मराठी कोश पहावा.

२ दादोबाकृत महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण ४८९

मूल पीठिका.

अव्यये

कियाविशेषण विचार

पालीत काहीं विशेषणे विभक्तिप्रत्यय लागून होतात; जसें, 'चरिणे' (फार काळाने), चरिस्स (फार काळाचा). या प्रकारचीं रूपे प्राकृत भाषेतून मराठीत आली आहेत.

॥ डेहें ॥ ७ ॥

किमादिभ्यः उत्तरस्य डेः हिं इत्ययमादेशो भवति वा ॥ कहिं कस्सिं। कम्मि । कत्थ ॥ जाहिं । जस्सिं । जम्मि । जत्थ ॥ तहिं । तस्सिं । तम्मि । तत्थ ॥

॥ आहे इआ काले ॥ < ॥

कियत्तद्भ्या डेः काले आहे इआ इत्यादेशो वा भवतः ॥ काहे । जाहे । ताहे ॥ कइआ । जइआ । तइआ ॥ काहं । इत्यादयोऽपि ॥ कदा । यदा । तदा ।

'किं', 'यत्', 'तत्' या सर्वनामांना सत्पमी विभक्तीचे एकवचनीं 'हिं', 'स्सिं', 'म्मि' हे प्रत्यय लागून आणि कालवाचक 'आहे', 'इआ' प्रत्यय लागून अनुक्रमे कहिं, कस्सिं, कम्मि, काहे, कइआ । जाहिं, जस्सिं, जम्मि, जाहे, जइआ । तहिं, तस्सिं, तम्मि, ताहे, तइआ । अशीं रूपे होतात.

'सदा', 'तदा', 'यदा' यांचीं अनुक्रमे प्राकृतांत सइ, सआ । तइ, तआ । जइ, जआ । अशीं रूपे आहेत.

मराठी 'कर्धी', 'जर्धी', 'तर्धी' हे शब्द अनुक्रमे कहिं, जाहिं, तहिं, या प्राकृत शब्दांचे अपभ्रंश होत असें दिसते. 'केव्हां', 'जेव्हां', 'तेव्हां', 'एव्हां', हे शब्द काहे, जाहे, ताहे, एहे या प्राकृत शब्दांचे अपभ्रंश असतील. 'काहे' इत्यादि शब्दांना सत्पमी विभक्तीचा 'आं' प्रत्यय लागून 'केव्हां' इत्यादि शब्द झाले असावेत. 'जेथें', 'तेथें', 'एथें' हे शब्द अनुक्रमे जत्थ, तत्थ, एत्थ या प्राकृत शब्दांपासून आले असें

१ वररुचिकृत प्राकृत प्रकाश परिच्छेद ६

२ वररुचिकृत प्राकृत प्रकाश परि. १-११

मराठी भाषेची.

संभवते. भामहाने कथ्य, जथ्य, तथ्य हीं कालवाचक रूपे दिलीं आहेत तीं शुद्ध नाहीत. कारण प्राकृतांत 'थ्य' असा सत्पमीचा प्रत्यय नाही. ह्यणून 'कथ्य' इत्यादि रूपे संस्कृत कत्र, यत्र, तत्र, यांचे अपभ्रंश असावेत; काग्न पालींत कत्त, यत्त, तत्त, अत्त, हीं स्थलवाचक क्रियाविशेषणे, कत्र, यत्र, तत्र, अत्र यांचे पर्याय शब्द दिले आहेत. कधीं कधीं क्रियाविशेषणाचे संबधाने काल व स्थल यांचा मूळचा भेद फारसा रहात नाही; जसें अलीकडे. 'आतां' किंवा 'अतां' हा शब्द, मूळचा 'अत्र' (पाली, 'अत्त') या स्थलवाचक क्रियाविशेषणाचा अपभ्रंश होय. परंतु 'आतां' हा शब्द कालवाचक आहे.

मराठी 'कई', 'कै' । 'जई', 'जै' । 'तई', 'तै' । हीं रूपे अनुक्रमे कइआ । जइआ, जइ, जआ । तइआ, तइ, तआ । या प्राकृत शब्दां पासून सिद्ध झाले असावेत. 'यावत्', 'तावत्' यांचे प्राकृतांत जा, जाव, ता, ताव । असे अपभ्रंश होतात. मराठी 'जंव', 'जो' । 'तंव', 'तो' । हीं रूपे अनुक्रमे जा, जाव । ता, ताव या शब्दांपासून आलीं असावीत.

संस्कृत 'यथा', 'तथा' यांचे प्राकृतांत जह, जहा । तह, तहा । असे अपभ्रंश होतात. हिंदींत 'जहां', 'तहां' हीं स्थलवाचक क्रियाविशेषणे 'जेथें', 'तेथें' या अर्थी आहेत. 'जहां', 'तहां' हे हिंदी शब्द, प्राकृत जहा, तहा पासून निघाले हे स्पष्ट आहे. याप्रमाणेच मराठी 'जेव्हां' इत्यादि कालवाचक क्रियाविशेषणे 'जहा' इ० प्राकृत शब्दांपासून आले असतील तर न कळे.

'कोठें' हे रूप को+ठिअं या शब्दांपासून आले असावे. स्थितं याचा प्राकृतांत 'ठिअं' असा अपभ्रंश होतो. 'को' या सर्वनामाशी

१ कैलासचंद्र शास्त्री यांचे असे मत आहे.

२ F.Mason—Pali Grammar

३ संस्कृत नाटकांत जी प्राकृत भाषा आहे तींत जाव, दाव असे शब्द आढळतात. हिंदी जव, तव हीं रूपे जाव, दाव पासून आली आहेत.

मूळ पाठिका.

‘ठिअं’ शब्द युक्त होऊन ‘कोठें’ असें क्रियाविशेषण सिद्ध झाले असावे; कारण ‘ठिअं’ हें रूप सत्पम्यर्थी आहे.

‘इतरस्मिन्’ या संस्कृत शब्दांचे प्राकृतांत इअरस्सि, इअरम्मि असे सत्पमीविभक्तीचे एकवचनी अपभ्रंश होतात. मराठी ‘एरवी’, ‘एरव्ही’, ‘एरवी’, ‘एरी’, ‘एरवी’ हे शब्द केवळ इअरस्सि किंवा इअरम्मि याचे अपभ्रंश असतील असें दिसते.

‘कल्प’ या संस्कृत शब्दाचे काल किंवा उदा असे दोन अर्थ आहेत. ‘कल्प’ शब्दाचा प्राकृतांत ‘कल्ल’ असा अपभ्रंश होतो. हिं-दीत ‘कल’ याचे दोन्ही अर्थ आहेत. ‘नेरवां’, ‘एरवा’ या शब्दांत ‘नाल्लुगु’, ‘एरु’ या तैलंगी शब्दांतील आदिवर्ण असावेत असें दिसते. हें खरे असल्यास, आजचा वर्ज करून जो चौथा दिवस तेव्हां लणजे ‘नेरवां’; आणि आजचा वर्ज करून जो पांचवा दिवस तेव्हां, लणजे ‘एरवां’ असा अर्थ स्थित होईल. ‘पर’ लणजे इतर, दुसरा; लणून ‘परवां’ लणजे आजचा दिवस सोडून दोन दिवस मागे. ‘तेरवां’ याचा अर्थ स्पष्टच आहे. ‘परवां’ इ० शब्दांतील ‘वां’ किंवा ‘व्हां’, प्राकृत आहे, ‘इआ’ या कालवाचक प्रत्ययाचा अपभ्रंश असावा; आणि ‘परवां’ या शब्दाच्या सरणीप्रमाणे मध्ये ‘र’कार शिरला असावा.

वर दिलेल्या उदाहरणांत अल्पवर्णावर जो अनुस्वार असतो तो सत्पम्यर्थी आहे. यावरून मराठीत सर्वनामास विभक्ति प्रत्यय लागून कांहीं क्रियाविशेषण झालीं आहेत असें दिसून येईल.

‘हाय’, ‘हो’ या अर्थी संस्कृत भाषेत ‘वाटं’, ‘अथकि’, ‘ओम्’, ‘आम्’ असे शब्द आहेत. ‘आम्’ शब्द पाली व तंमिल या भाषांत आहे. ‘अथकि’ याचा प्राकृतांत ‘अहइं’ असा अपभ्रंश होतो. तेव्हां

१ पांच शब्दांतील ‘प’ हा आदिवर्ण आहे, यांशीं शेर शब्द युक्त होऊन पशेरी असा शब्द सिद्ध होतो. असेच नेरवा इ० शब्द असावेत.

मराठी भाषेची

मराठी 'होय', संस्कृत 'आम्' किंवा प्राकृत 'अहइं' यापैकी कोणत्या तरी शब्दाचा अपभ्रंश असावा. हे सयुक्तिक न वाटल्यास 'हो' धातू पासून 'होय' हे रूप सिद्ध झाले असे मानावे.

यंदां, एकदां, दोनदां इत्यादि शब्दांच्या अन्तीं जो 'दां' प्रत्यय आहे तो संस्कृत एकदा या शब्दांतील 'दा' प्रत्यय होय. 'दा' प्रत्ययाला सत्पमी एकवचनी 'आ' याचा अनुस्वार लागून 'दां' असे रूप सिद्ध झाले असावे.

उभयान्वयी

'च' या संस्कृत शब्दाचा प्राकृतांत 'अ' असा अपभ्रंश होतो. मराठी 'व' प्राकृत 'अ' पासून सिद्ध झाला नाही. 'व' शब्द अरबी भाषेतला आहे. नागपूर प्रांतांत वैलअ, ठेकणअ इत्यादि शब्द बहुवचनीं योजितात. महाराष्ट्रदेशांत अकारान्त पुल्लिंगशब्दांचे बहुवचन होत नाही. परंतु लोक या शब्दाचे बहुवचन नसतां लोकअ असा लक्षण्याचा प्रघात आहे. लोकअ वैलअ=लोक व वैल व इ०. संस्कृत भाषेतहि माताच पिताच असा 'च' शब्द येतो. यावरून लोकअ इत्यादि शब्दांच्या अन्तीं उच्चारांत जो 'अ' येतो तो प्राकृत 'अ' असेलसें संभवते.

'अन्यत्' या संस्कृत शब्दाचा प्राकृतांत 'अण्णं' असा अपभ्रंश होतो. 'अण्णं' शब्दापासून मराठी 'आणि' शब्द आला हे स्पष्ट आहे. 'आन', 'नि' हे 'आणि' शब्दाचे अपभ्रंश जाणावे. 'आणि' + 'एक' हे शब्द मिळून 'आणिक' शब्द सिद्ध होतो. 'आणि+हि' हे शब्द मिळून 'आणखी' शब्द सिद्ध होतो.

'नापि' शब्दाचा प्राकृतांत 'णवि' असा अपभ्रंश होतो. 'णवि' विपरीतार्थी आहे. प्राकृतांत 'न' चा 'ण' होतो. तेव्हां 'नापि' किंवा 'णवि' शब्दांत वर्णास्थितिपरिवृत्ति होऊन 'अपि+ण' किंवा 'विण' असे शब्द होतील. कुणबी 'पन' असेहि लक्षणात. तेव्हां 'पण'

मूल पीठिका.

शब्द 'अपि+ण' किंवा 'विण' या रूपांपासून आला असेल. कारण पणत्रिण असा मराठींत शब्द आहे. 'अपि' याचा प्राकृतांत 'वि' किंवा 'वि' असा अपभ्रंश होतो. 'विण' शब्दांतील 'वि' प्राकृत वि सारखा आहे. 'वी' शब्द कुणब्यांत अद्यापि, प्रचारांत आहे; जसे, मी 'वि' येतो=मी हि येतो.

शब्दयोगी

अव्यये नामांस किंवा धातुसाधित नामांस विभक्ति प्रत्यय लागून होतात; जसे, 'मार्गे' लृणजे 'मार्गे' याला तृतीया विभक्तीचा प्रत्यय लागला; 'मार्गे' जा लृणजे आलेल्या मार्गाने जा. 'खाल' शब्दाला सत्पमी विभक्तीचा एकवचनी प्रत्यय लागून 'खाली' हे रूप सिद्ध होतें.

कांहीं सर्वनामांसहि विभक्ति प्रत्यय लागून शब्दयोगी अव्यये होतात; जसे, 'इकडे'. तैलुर्गांत 'इक्कड' याला द्वितीया विभक्तीचा एकवचनी 'की' प्रत्यय लागून इक्कडकी असें रूप होतें. तसें मराठींत हि होतें. 'इकडे' किंवा इकडेस इ० शब्दांना द्वितीया विभक्तीचा एकवचनी प्रत्यय लागला आहे.

कांहीं शब्दांना प्रत्यय लागत नाहींत; जसे, 'वर', 'बाहेर' इ०. 'उपरि' या संस्कृत शब्दाचा प्राकृतांत 'उवरि' असा अपभ्रंश होतो. 'वर', 'वरि', 'वरी' (कवितेंतलीं रूपें) 'उवरि' या शब्दाचे अपभ्रंश होत. प्राकृतांत 'केरओ' असा संबर्धा या अर्थी शब्द आहे; जसे, मम केरओ=माझ्या संबर्धा. या 'केरओ' शब्दाला मराठी 'ई'

१ संस्कृत नाटकांत जी प्राकृत भाषा आहे तींत हा शब्द आढळतो.

२ 'मार्ग' या संस्कृत शब्दाचा प्राकृतांत 'मर्गो' असा अपभ्रंश होतो. जेथे समास आहे तेथे 'मर्ग' असें पद असतें.

३ मृच्छकटिक प्रकरणांत हा शब्द पुष्कळदां आला आहे.

मराठी भाषेची.

(तृतीया) प्रत्यय लागून 'करवी' असें रूप होतें. ल्हाणून 'करवी' हे शब्दयोगी अव्यय मानावे. प्राकृतांत केरको, केलको हे शब्द संबधी या अर्थी सांपडतात. केरको यापासून तैलंगी केरकै (संबधी) हा शब्द आला असावा.

संस्कृतांत 'नच' याचा 'नापि' असा अर्थ होतो. यावरून 'च' या संस्कृत अव्ययाचा 'देखील' असा अर्थ होतो हे स्पष्ट आहे. जसा मराठींत 'च' शब्द आहे, तसा हिंदींत 'हि' शब्द आहे; जसें उत्तनेहि-किया=खाणेच केले. हिंदी 'हि' शब्द संस्कृत 'हि' (देखील) या पासून आला आहे. यावरून मराठी 'च' शब्द संस्कृत 'च' शब्दा पासून आला परंतु अर्थ अंमळ भिन्न आहे.

उद्गारवाची

अज्ज आमंत्रणे । अज्ज महाणुहाव किंकरेसि=अहो महानुभाव किं करोषि । 'आर्य' शब्दाचा शौरसेनींत 'अज्ज' असा अपभ्रंश होतो; जसें 'अज्जउत्त' ल्हाणजे आर्यपुत्र. मराठी 'अजि', 'अजी', 'जी' हे शब्द 'अज्ज' या प्राकृत शब्दांपासून आले असावेत. 'अज्ज' याचें स्त्रीलिंगी रूप 'अज्जा' असें होतें. 'अज्जा' याची 'अज्जे', 'अज्जए' अशीं संबोधन रूपे होतात. 'अगे', 'अग', 'गे', 'ग', हे मराठी शब्द 'अजे' शब्दाचे अपभ्रंश असावेत. प्राकृतांत 'गाह' असा पुल्लिंगी संबोधनार्थी शब्द आहे; या पासून 'अगा', 'गा' हे शब्द निघाले असतील किंवा 'अज्ज' शब्दाचे अपभ्रंश असावेत. 'अहो' ह्या पुल्लिंगी रूपाप्रमाणे अगो हे स्त्रीलिंगी रूप बहुमानार्थी असावे असें दिसतें. 'युष्मद्' शब्दाचे पालींत प्रथमेचे बहुवचनी 'वे' असें रूप होतें.

1. Anundoram Boroah. Eng. Sansk. Dictionary.

२ वररुचिकृत प्राकृत प्रकाश परि. ९-१७

३ हा शब्द संस्कृत नाटकांतून आढळतो. अज्ज आमंत्रणे । मा-हाराष्ट्रींतलें रूप होय.

मूल पीठिका.

प्रथमा आणि संवोधन यांत फारसा भेद नाही. प्राकृतांत 'अव्वा' (दुःखसूचना संभवनेषु) हा शब्द 'आहो' (अहो) या अर्थी आहे. कुणव्यांत 'अव' सीती किंवा सीतीव, 'अव' तानत्रा, असा 'अव' या अव्ययाचा संवोधनार्थी प्रयोग करितात. तेव्हां 'अव' हे रूप पाली 'वे' किंवा प्राकृत 'अव्वा' याचा अपभ्रंश असावा.

'ओ', 'आहो', 'अरे', 'रे' हीं रूपें प्राकृत, व मराठी भाषांत सारखी आहेत.

पादपूरणार्थ

असत्य तैचि पै पातक । असत्य तोचि महानरक ॥

मान्यता श्रेष्ठ सर्वाहूनी । शुक्राची असे जाण पां ॥

इत्यादि वाक्यांत 'पै', 'पां' हे शब्द पादपूरणार्थ योजिले आहेत असे लक्षणतात. परंतु 'पै', 'पां' यांचे निश्चय, संभव इत्यादि अर्थ असतात. 'इव' या अर्थी पैशाचींत 'पिव' असा अपभ्रंश वररूचीने दिला आहे; आणि हेमचंद्राने 'इव' याचे 'भिव', 'पिव', 'विव' इ० साधारण अपभ्रंश दिले आहेत. तेव्हां मराठी 'पै', 'पां', हे शब्द 'पिव' याचे अपभ्रंश होत हे स्पष्ट आहे.

'नून', 'ननु', 'नु' या संस्कृत शब्दांचे प्राकृतांत 'णूण', 'णूण' 'णं', 'ण' असे अपभ्रंश होतात. वायकांच्या बोलण्यांत 'नू' (नि = आणि, या अर्थी नव्हे) असा एक शब्द येतो; त्याचा निश्चयार्थी प्रयोग होतो. हा 'नू' शब्द 'ण' इ० शब्दांचा अपभ्रंश असावा. कारण 'नु' इ० शब्द निश्चयार्थीच आहेत.

मराठी कवितेंत 'च', 'चि', 'ची' हे शब्द पादपूरणार्थ होतात जसे,

एका मंत्रगुणीं मी आर्यामुक्ताचि गुंफिल्या तेरा ॥

हेमचंद्रकृत प्राकृत संजीविनींत 'च्चिअं', 'चिअ' असे अवधारणार्थी [खरें बोलणें या अर्थी] शब्द दिले आहेत; जसे, 'हांच्चिअ' [अह-

१ वररूचिकृत प्राकृत प्रकाश परि. ९-१०

२. E. B. Cowell. Prakrit Grammar p. 82.

मराठी भाषेची

मेव], 'तुञ्चिअं' (त्वमेव). संस्कृत नाटकांतून हि 'चिअ' शब्द आढळतो; जसे 'अहञ्चिअ' (अहमेव). यावरून मराठी 'च', 'चि', 'ची' हे शब्द कधी कधी अवधारणार्थी असल्यामुळे 'चिअ' या प्राकृत शब्दाचे अपभ्रंश मानावे.

असत्याचेनि संगें दुःख । अनंत जन्म भेगिती ॥
या ओवीतील 'नि' शब्द गाळला तरी मुळचा अर्थ राहतो; जसे, असत्याचे संगें दुःख. तैलंगीत तृतियाविभक्तीचे एकवचनी 'तो,' 'तानी' असे प्रत्यय आहेत. या 'नि' प्रत्ययाचा 'शी' अर्थ आहे. असत्याचे-नि=असत्याच्याशी असा अर्थ व्यक्त होतो. ह्मणून मराठी कवितेंतला हा 'नि' प्रत्यय तैलंगी भाषेतून आला हें स्पष्ट आहे.

साधिशतब्द

'ई'—संस्कृत 'इन' प्रत्ययापासून आला; जसे, रोग रोगी धन धनी (श्रीमंत) 'ऊ'—जसे खाऊ. पालीत धातुला 'उ' प्रत्यय लागून नाम होते जसे हनु=मारणें; हनु=मरण. 'ऊ' प्रत्यय पाली 'उ'चा अपभ्रंश होय. 'करू'—जसे हातकरू. संस्कृत 'करः' प्रत्ययाचा प्रकृतांत 'करू' असा अपभ्रंश होतो; जसे खुतकरः =जुदकरू. 'करू' प्रत्यय प्राकृत 'करू' पासून आला आहे.

'का'—जसे पोरका. संस्कृतांत कुत्सितार्थी 'क' प्रत्यय आहे; जसे, अश्वक=वाईट घोडा. 'का' प्रत्यय संस्कृत 'क' पासून आला आहे. 'ट'—जसे खारट. संस्कृतांत 'ट' शब्दाचा अर्थ खुजा असा आहे. याचा ईषदधी बोध होतो.

'रा'—अतिशय या अर्थी, जसे लाजरा. संस्कृतांत 'रः' प्रत्यय आहे; जसे, मधु मधुरः प्राकृतांत शील, स्वभाव या अर्थी 'इर' प्रत्यय आहे; जसे, हसिरा (हसनशील), भामिरो (भ्रमणशील). मराठी 'रा' प्रत्यय प्राकृत 'इर' प्रत्ययासारखा आहे. मराठींत 'रा' प्रत्यय कुत्सितार्थी हि आहे, जसे, दातरा

मूल पीठिका.

‘वइ’—‘वाई’ जसें गवई, हलवाई प्राकृतांत ‘पति’ शब्दाचा ‘वइ’ असा अपभ्रंश होतो; जसें गृहवइ (गृहपाति) पाति ह्मणजे प्रमुख, प्रवीण असा अर्थ होतो. गवई ह्मणजे गाण्यांत प्रवीण इत्यादि.

‘वट’—हा प्रत्यय ‘वत्’ या संस्कृत प्रत्ययाचा अपभ्रंश असावा. रानवट ह्मणजे रानानें युक्त किंवा पालीप्रमाणें ‘वत्’ चा ‘वा’ (मराठींत ‘व’) होऊन ईषदर्थी ‘ट’ प्रत्यय लागला असावा.

‘वळ’—हा प्रत्यय तेलुगुभाषेतला होय. तैलंगींत ‘व्यल’ ह्मणजे किंमत. ‘व्यल’ पासून ‘वळ’ प्रत्यय आला आहे. जसें बांधणावळ इत्यादि.

‘वा’—जसें भडवा. वत् प्रत्ययाचा पालींत ‘वा’ असा अपभ्रंश होतो. हा ‘वा’ प्रत्यय मराठींत आला आहे.

‘वाला’—जसें पैसेवाला. संस्कृतांत ‘वलच्’ प्रत्यय आहे, जसें दन्तावलः (ज्याचे मोठे दात आहेत असा) पैसेवाला=ज्याजवळ पुष्कळ पैसे आहेत असा. हा ‘वाला’ प्रत्यय ‘वलच्’ पासून आला असावा.

‘ला’ जसें उइला. युक्त, सहित या अर्थी संस्कृत ‘इल’ आणि पाली ‘इल’ असे प्रत्यय आहेत; जसें फेनिल=फेंसानें युक्त. प्राकृतांत ‘आल’ प्रत्यय युक्त या अर्थी आहे. केंसाळ यांतील ‘आळ’ प्रत्यय ‘आल’ पासून आला आहे.

‘सर’ जसें काळसर उपमानपदांत उपमेयापेक्षां कमी अर्थाचा बोध होतो. ह्मणून संस्कृत ‘सदृश्’ (प्रा. सरीसो) याचा अर्थ कमी किंवा सारखा असा घेतां येतो. ह्मणून ‘सर’ प्रत्यय प्राकृत ‘सारेसो’ शब्दाचा अपभ्रंश असावा.

‘सा’—संस्कृत ‘इषत्’ शब्दाचें प्राकृतांत ‘इसि’ असें रूप होतें. या पासून मराठी ‘सा’, ‘शी’, ‘से’ हे ईषदर्थी प्रत्यय आले असावेत.

‘शी’—युक्त या अर्थी आहे, जसें विटाळशी हा प्रत्यय संस्कृत ‘शः’ याचा अपभ्रंश असावा; जसें लोमशः—केंसाळ.

मराठी भाषेची.

भाग ३

बालभाषा

संस्कृत पालि प्राकृत हिंदी व मराठी या भाषांत कांहीं शब्द साधारण आहेत; जसे, सुंदर, जंगल, दूर, वाट, साहस, जरठ, जर्जर, करुणा, लवंग खसखस, सुख इत्यादि.

देवळांत व्यासपीठावर पुराणपठण होत असल्याकारणाने आबाल वृद्धांना अनेक संस्कृत शब्द समजू लागले; संस्कृत ग्रंथांच्या धरतीवर काव्ये होऊं लागलीं; कीर्तनव्यासंगामुळे लोकांना काव्याची गोडी लागली; इत्यादी कारणामुळे आलीकडे मराठींत पुष्कळ संस्कृत शब्द आले आहेत. दरबारी कारकीर्दींत फारसी लपेट मारण्याचे वहिवाटीमुळे पुरषांची भाषा कर्कश झाली आहे. परंतु वायकांच्या भाषणांत निवळ प्राकृत शब्द असल्याकारणें मार्दव अधिक असतें. उदाहरणार्थ मथुरेकडील वायका जी ब्रजभाषा बोलतात तींत संस्कृत किंवा फारशी शब्द नसतात आणि ती उत्तर हिंदुस्थानांतील सर्वभाषांत मधुर गणली आहे हे प्रसिद्ध होय. कांहीं मूळशब्दांचा उच्चार करणें जड जातें ह्मणून श्रुतिसुखास्तव त्यांतील कांहीं वर्णांचा अपभ्रंश होतो; जसे, उपानह या संस्कृत शब्दाचे प्राकृतांत उवाणह, मराठींत वहाण, हिंदींत पन्हय्या असे अपभ्रंश झाले. ह्मणून वर्णांचे कसे अपभ्रंश होतात त्यांचें विवेचन करणें अवश्य होय.

बालभाषा ह्मणजे ज्यांना वर्णांचा स्पष्ट उच्चार करितां येत नाही अशा बालांची भाषा. लहान मुलांचें बोलणें कानाला गोड लागतें कारण ज्या वर्णांचा उच्चार सहज होत नाही ते अर्धवट ऐकूं येतात. एक पांच वर्णांचा मुलगा र, ड, ळ, या स्थानी ल; ज स्थानी द, ख, घ, छ स्थानी अनुक्रमे क, ग, च---असा उच्चार करितो. एक तीन वर्णांचा मुलगा र स्थानी ड, प स्थानी क असा उच्चार करितो. एका दीड वर्णांच्या मुलला अ, इ, उ, क, म, व, ब्र, यांशिवाय दुसरे वर्ण उच्चारितां येत नाहीत असे दृष्टोत्पत्तीस आले. जसे लहान

मूल पीठिका.

मुलानां वर्णांचा स्पष्ट उच्चार करणें जड जातें तसेंच संस्कृतासारखी क्लिष्ट भाषा बेलणारांचें ही होऊन पाली, प्राकृत इत्यादि विभाषा निघाल्या हें स्पष्ट होय.

वर दिलेल्या मुलांच्या भाषणांत जे अपभ्रंश दर्शविले त्यावर निर्वाह कारितां येत नाहीं. ह्मणून प्राकृत भाषेचा आधार घेऊन वर्णविचार पुढें केला आहे.

वर्णांचा अपभ्रंश

स्वर

‘अ’, ‘इ’, ‘उ’ हे अयुक्त स्वर आहेत. ‘आ’, ‘ई’, ‘ऊ’, ‘ए’, ‘ऐ’, ‘ओ’, ‘औ’ हे युक्तस्वर जाणावे. ‘अ’ व ‘अ’ यांचा संधि होऊन ‘आ’ होतो. या प्रमाणें इतर युक्तस्वर जाणावे. पाली, प्राकृत व मराठी या भाषांत ‘ऋ’, ‘ॠ’, ‘ऌ’, ‘ॡ’ हे वर्ण नाहीत. ‘ऋ’, ‘ॠ’, ‘ऌ’, ‘ॡ’ अनुस्वार, ‘विसर्ग’ यांची स्वरांत गणना होत नाही.

वररुचिकृत प्राकृत प्रकाशांत माहाराष्ट्री लक्षण सूत्रांवर भामह यानें टीका लिहिली तिचा आशय अंशतः पुढें येणें प्रमाणें—हे अपभ्रंश कांहीं शब्दांनाच लागू पडतात.

१ ‘अ’ स्थानीं विकल्पें ‘अ’ किंवा ‘आ’ जसें—अश्व । अंसो, आसो;

‘इ’ जसें—पक्क । पिकं (पिकला);

‘ए’ जसें—शय्या । सेजा (सेज);

‘ओ’ जसें—वदर । वोरं (वोर), लवण । लोणं (लोण);

मयूर । मोरो किंवा मउरो (मोर);

‘अरण्य’ शब्दांतील ‘अ’ या आदिर्णांचा लोप होतो, जसें—रणं (रान)

१ संस्कृतनाटकांतील शौरसेनींत ‘अरण्य’ असा शब्द सांपडतो. आणि माहाराष्ट्रींत ‘अ’चा लोप होतो ह्मणून स्पष्ट सांगितलें आहे. ‘रण्य’ इत्यादि शब्द महत्वाचे आहेत; कारण माहाराष्ट्रीपासून मराठी निघाली हें सिद्ध करण्याच्याकामीं येतील.

मराठी भाषेची.

- २ 'आ' स्थानीं विकल्पें 'इ' किंवा 'आ' जसें—यदा । जइ, जआ
(जई, जैं).
- ३ 'इ' स्थानीं विकल्पें 'इ' किंवा 'आ' जसें—पिठ । पिठं, पेठं (पीठ)
, अ' जसें— हरिद्रा । हलद्दा (हळद);
- 'उ' जसें—इक्षु । उच्छू (ऊस, ऊंस), वृश्चिक । विञ्जुओ (विंचू)
'ई' जसें—जिह्वा । जीहा [जीभ].
- ४ 'ई' स्थानीं 'इ' जसें—पानीय । पाणिअं [पाणीं, पाणी];
'ए' जसें—नीड । णेडं (=घरटें).
- ५ 'उ' स्थानीं 'ओ' जसें—तुण्ड । तोण्ड [तोंड], उलूखल । ओ-
कखलं (उखळ);
'अ' जसें—मुकुट । मउडं (=मुगुट);
'इ' जसें—पुरुष । पुरिसो.
- ६ 'ऊ' स्थानीं विकल्पें 'उ' किंवा 'अ' जसें—मधूक । महुअं [मो-
ह, मध],
दुकूल । दुअलं, दुउलं [=पट्टवस्त्र];
'ए' जसें—नूपुर । णेउरं (नेपूर).
- ७ 'ऋ' स्थानीं 'अ' जसें—तृण । तण (तण=गवत);
'इ' जसें—शृंगार । सिंगारो (सिंगार), भृंग । भिंगो [भिंगोटा];
'उ' जसें—प्रावृष् । पाउसो (पाऊस), जामतृक । जामाउअं (जांवई)
'रि' जसें—ऋण । रिणं (रिण);
'रू' जसें—वृक्ष । रूखो (रूख).
- ८ 'लृ' स्थानीं 'इलि' जसें—कृप्त । किलित्तं [केलेलें]
- ९ 'ए' स्थानीं विकल्पें 'ए' किंवा 'इ' आदेश होतो, जसें—देवर ।
देअरो, दिअरो (दीर, देर), वेदना । वेअणा, विअणा (वेण, वेणा)
- १० 'ऐ' स्थानीं 'ए' जसें—शैल । सेलो (=पर्वत);
'अइ' जसें—चैत्र । चइत्तो (चइत, चैत);
'इ' जसें—सैधव । सिधव [सिंधेलोण];

मूल पीठिका.

इ० जसे-धैर्य । धीरं [धीर].

११ 'ओ' स्थानीं विकल्पे 'अ' किंवा 'ओ' जसे-प्रकोष्ठ । पवट्टो
पओट्टो [मणगट व कोपर यांमधील हाताचा भाग]

१२ 'औ' स्थानीं 'ओ' जसे-यौवन । जोव्वणं-[जवानी];

'अउ' जसे-पौरुष । पउरिसो

'आ' जसे-गौरव । गारवं;

'उ' -मौजायन । मुंजाअणो [मुंज] कैक्षेयक । कुक्खेअओ
[नेपाळांत अद्यापि एका प्रकारचा खंजीर प्रत्येकाजवळ असतो त्याला
तिकडे कोकी म्हणतात.]

यावरून संस्कृत भाषेतून माहाराष्ट्रींत शब्द आले आहेत त्यांत कसे-
कसे अपभ्रंश होतात आणि स्वरांत परस्पर आदेश होतांना फारसा
भेद रहात नाहीं हे स्पष्ट दिसून येते. यवनी भाषांतहि 'अ', 'इ', 'उ'
असे तीनच स्वर आहेत. कंसांत दिलेले मराठी शब्द माहाराष्ट्रिशीं कित-
पत साम्य पावतात हे पहावे.

अयुक्त व्यंजने

१ 'क' 'ग' 'च' 'ज' 'त्' 'द' 'प' 'य' 'व' यांचा प्रायः लोप
होतो जसे-मुकुल । मउलो[कळी], नगर । णअरं, वचन । वअणं, गज
गओ, कृत । कअं, गदा । गआ, विपुलं । विउलं, नयन । णअणं, जीवं
जीअं. जेथें श्रुतिसुख घडतें तेथे लोप होत नाहीं जसे-तुकुतुम इत्यादि

२ 'क' स्थानीं 'ह' ---स्फाटिका फलिहो;

'म' जसे---चंद्रिका चंद्रिमा (=चांदणे);

'भ,' जसे-शिकरा सीभरो (=तुषार).

३ 'त,' स्थानीं 'द' जसे-ऋतु उदु;

'ड,' जसे-पताका । पडाआ;

'ह' जसे-भरत, भरहो;

'ण,' जसे-गर्भित । गाढेभणं (गाभण=हा शब्द मराठींत पशूला लागतो.)

१ हा शब्द चंद्रमस शब्दाचा अपभ्रंश असावा---कैलासचंद्र शास्त्री.

मराठी भाषेची.

- ४ 'द' स्थानी 'ल' जसे—दोहद । दोहलो (डोहाळे);
सख्यावाचक शब्दांत 'र', जसे—द्वादश । बारह (बारा)
त्रयोदश । तेरह (तेरा)
- ५ 'प' स्थानी 'व' जसे—शपथ । सवहो;
'म' जसे—आपीड । आमेलो (आवळणें);
- ६ 'य' स्थानी 'ह' जसे—छाया छाहा.
- ७ 'ब' स्थानी 'म' जसे—कबन्ध । कमधो (हंड)
- ८ 'ट' स्थानी 'ड' जसे—नट । णडो;
'ढ' जसे—शकट । सअटो (गाडी)
'ल' जसे—स्फाटिक । फालिहो;
'व' जसे—कैटभ । केढवो (राक्षस)
- ९ 'ड' स्थानी 'ल' जसे—तडाग । तलाअं (तळें, तलाव).
- १० 'ठ' स्थानी 'ढ' जसे—मठ । मढं (मढी)
'ळ' जसे—अंकोठ । अंकोळो (अंकोळ अंकोळ);
- ११ 'फ' स्थानी 'भ', जसे—सफल । सभलं.
- १२ 'ख', 'घ', 'थ', 'ध', 'भ' स्थानी 'ह', जसे—मुख । मुह
(हिं. मुह), मेघ । मेहो (मेहुडा), गाथा । गाहा (गाणें,
गावा), बघीर । बहिरो (बहिरा), सभा । सहा.
- १३ 'थ' स्थानी 'ढ', जसे—प्रथम । पढभो;
- १४ 'र' स्थानी 'ल', जसे—अंगार । इंगालो (इंगळ, इंगोळ)
- १५ 'य' स्थानी 'ज', जसे—यज्ञस । जसो (जस); 'ल', जसे—
याष्टि । लष्टी (हिं. लठ्ठ, लाठी).
- १६ 'क' स्थानी 'च', जसे—किरात । चिलादो [=पारधी];
'ख', जसे—कुब्ज । खुजो (खुजा)
- १७ 'द' स्थानी 'ढ', जसे—दोला । डोला (डोली), नदश । ड-
सणो [दांत, ढसणें].
- १८ 'प' स्थानी 'फ', जसे—पनस । फणसो (फणस)

मूल पाठिका.

१९. 'व' स्थानीं विकल्पे 'व' किंवा 'भ', जसें-विस । विसं (भि-सें=कमळाचे देंठ. परंतु विसं ह्यणजे कमलतंतु), विसिनी । भिसिणी [कमळांचा गुच्छ].

२०. 'म' स्थानीं 'व', जसें-मन्मथ । वम्महो (कामदेव)

२१. 'ल' स्थानीं विकल्पे 'ल' किंवा 'ण', जसें-लांगल । लांगलो किंवा णांगलो (नांगर).

२२. 'ष' स्थानां 'छ', जसें-षष्टि । छष्टी. (१६-२२ पर्यंत आ-दिवर्णांचा विचार जाणावा).

२३. 'नै' स्थानीं सर्वत्र 'ण' आदेश होतो, जसें-नदी । णई (न-ई), कनक । कणअं (=सोनें), वचन । वअणं, मानुष । माणुसो.

२४. 'श' स्थानीं सर्वत्र 'स' आदेश होतो, जसें-शद्ध । सद्धो (साद), निशा । णिसा [=रात्र], अंकुश । अंकुसो, इत्यादी.

२५. परंतु दशादी शब्दांत 'श' स्थानीं 'ह,, जसें-दश । दइ दहा), दशमुख । दहमुहो (=रावण).

२६. 'स' स्थानीं 'ह', जसें-दिवस । दिअहो.

२७. 'ष' स्थानीं 'ण्ह', जसें-स्नुषा । सोण्ह (सून).

२८. पैशाचींत, वर्णांचे जे वर्ग आहेत त्यांतील तिसऱ्या, चवथ्या वर्णांच्या स्थानीं अनुक्रमे पाहिला, दुसरा वर्ण आदेश होतो; जसें-ग-गन । गकनं, मेघ । मेखो, राजा । राचा, वाडिश । वाटिसं, निर्झर । णिच्छर, माधव । माथवो, गोविंद । गोपितो, केशव । केसपो, श-लभ । सलफो, इत्यादी.

२९. 'णै' स्थानीं 'न', जसें-तरुणी । तलुनी.

३०. मागधींत 'ज' स्थानीं 'य' जसें-जायते । यायदे, जाया । या-आ. या अपभ्रंशाशिवाय मराठी भाषेचे अनेक नियम बांधितां येती-ल; जसें-

१ हे दोन्ही प्रकार मराठींत आहेत; पर्ण (प्रा. पण्ण---पान) स्थानीं किंवा यार्जे इ०.

मराठी भाषेची.

३१ 'स' स्थानी 'च', जसे-चमस् । चमचा, (ते.) संत्री । (म.) चंची.

३२ कांहीं शब्दांत 'र'युक्त होऊन रौद्ररस प्रगट होतो, जसे-शा-प श्राप (हा शब्द स्त्री पुरुष योजितात), दुष्ट हुष्ट [हा शब्द स्त्री-यांचा आहे], कवितेत, त्रिभिर (सं. तिमिर=अंधार).

३३ कांहीं शब्दांतिल वर्णांची स्थितिपरिवृत्ति होते, जसे-मुद्गल मुग्दल, लखनौ नखलौ, नागपूर । नापकूर, पिनांग. [मलयाचेटातले शहर] । तैलगांत पिंगाणि [चिनीभांडें या अर्थी].

३४ संकृत भाषेतील 'इ' कारान्त पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी शब्द प्रायः मराठींत 'ई' कारान्त होतात, जसे-गति, । गती, मति । मती, कवि कवी. परंतु आलिकडे संकृत शब्दाप्रमाणें मराठींत लिहूं लागले आहेत. हा प्रकार शुद्ध दिसत नाही. कारण असा कोणी उच्चार करीत नाहीत; आणि काव्यांत असणें अगदीं भिन्न विषय होय. उ-च्चारप्रमाणें लेखन असावें. तरी असे विषय वादग्रस्त होतील.

३५ संस्कृतांतून प्राकृतांत व मराठींत जे शब्द आले आहेत, यांच्या मात्रा प्रायः सम असतात, जसे-मस्तकं । माथअं । माथा; पु-स्तकं । पोथओ । पोथी; कर्पूर । कप्पूर । कापूर इत्यादि.

३६ संस्कृत शब्दांचे जे प्राकृतांत अपभ्रंश झाले आहेत. यांत इतरवर्णांशीं भिन्न असलेल्या स्वराचा मराठींत लोप होतो, जसे-उज्ज-यिनी । उज्जइणी । उज्जनी; वाणिज । वाणिअ । वाणी; मृत्तिका । मट्टिआ । माटी किंवा माती. इत्यादि.

३७ याला अपवाद प्रावृष । पाउसो । पाऊस इत्यादि. या प्रकारें अनेक नियमांचा विचार करितां येईल परंतु पुनरुक्ती भयास्तव आणि विस्तार भयास्तव एथे दिले नाहीत,

युक्तव्यंजनं

१ 'क', 'ग', 'ङ', 'त', 'द', 'प', 'ष', 'र' हीं व्यंजनं युक्त

मूल पीठिका.

वर्णांत आदि असल्यास लोप होतो आणि द्वितीय द्वित्त होते; जसे—भक्तं भक्तंद्वा [भात], मुग्ध । मुद्गो [ते. मोद्गु], खग्ड । खग्गो (=तलवार), उत्पल । उप्पलं (=कमळ), मुद्ग । मुग्गा [मूग, मुंग], सुत्प । सुत्तो [हिं. सोता], गोष्ठी । गोष्टी [गोष्ट] स्खलित । स्खलिअं (खळलेलें)

२ 'म', 'न', 'य' युक्त वर्णाच्या अन्ती असतां लोप होतो आणि शेषवर्ण द्वित्त होतो; जसे—रश्मि । रस्सी [किरण], नम्र । णग्गो [नंगा, नागवा] योग्य । जोग्गो [जोगा]

३ 'ल', 'व', 'र' यांचा युक्तवर्णांत सर्वत्र लोप होतो; जसे—वल्कल । वक्कलं [हिं. वक्कल], लुब्धक । लोद्धओ [लोधी], मार्ग । मग्गो [माग]

४ 'द्र' या युक्तवर्णांत विकल्पें 'र'चा लोप होतो किंवा होत नाही, जसे—चंद्र । चंदो, चंद्रो.

युक्तवर्णांत अपभ्रंश होतात ते प्राकृत प्रकाशाच्या आधारें एकत्र केले आहेत त्यांचें अवतरण करितों. नाहींतर प्राकृत प्रकाशाचा उलथा करावा लागेल. असें केल्यानें विस्तार होईल.

प्राकृत

संस्कृत

क्क= त्क, प्क, क्त, क्य, क्र, कं, ल्क, क्क, क

क्ख= त्ख, प्ख, ख्य, क्ष, त्क्ष, ह्य, प्क, स्क, प्ख.

ग्ग= ग्ड, द्र, ग्न, ग्य, ग्र, र्ग, लग्.

ग्घ= घ्य, द्य, घ्न, घ्र, र्घ.

च्च= च्य, ल्य, च्न, र्च.

च्छ= थ्य, छ्य, छ्न, त्क्ष, त्स्य, प्त, थ्.

ज्ज= ज्ञ, ज्ञ, ज्ञ, ज्ञ, ज्व, द्य, र्य, थ्य.

ज्झ= ध्य, ह्य.

ञ्ज= ज्ञ, न्य, प्य.

ट्ट= त्त, त्त.

ट्टु= ट्ट, ट्ट, स्त, स्थ.

मराठी भाषेची.

प्राकृत

संस्कृत

ड=र्त, र्द.

ड=द्व्य

ण्ट, णड=न्त, न्द.

ण्ण=म, न्न, म्म, न्न, ण्य, न्य' ण, ण्व, न्व.

ण्ह=क्षण, श्र, ण्ण, स्न, न्ह.

त्त=क्त, त्त, त्त, त्त, त्त, त्त.

त्थ=कथ, प्य, त्र, र्थ, स्त, स्य

द्व=ग्द, ब्द, द्द, र्द, र्द, द्व.

द्व=ग्ध, ब्ध, र्ध, ध्व.

प्प=क्प, त्प, प्य, प्र, र्प, ल्प, प्ल, क्म, त्म

प्फ=क्फ, त्फ, प्फ, स्फ, प्प, स्प.

ब्व=ग्ब, ड्व, द्व, र्व, ब्र.

बभ=ग्भ, ड्भ, द्भ, भ्य, भ्र, भ्र.

म्व=म्र

म्म=ड्म, प्म, न्म, म्य, र्म, ल्म

ह्ल=प्म, क्ष्म, स्म, ह्ल

ग्य=र्य, र्ज

रिस, रिह=शी, र्ध, ह

ल्ल=ल्य, र्ल, ल्व, र्य

व्व=द्व, व्य, व्र, र्व

स=शी, श्र, श्व, स्व

स्स=श्म, श्य, प्म, प्य, स्य, श्र, शी, श्व, र्व, प्व, स्त्र, स्व हे अप-

भ्रंश कांहीं शब्दांनाच मात्र लागू पडतात. असे नियम मराठीत

पुष्कळ होतील, जसे—

‘र’काराचा अनुस्वार होतो—मार्जार । मांजर.

प्राकृत शब्दांत जे द्वित्त व वर्ण आहेत सांतील एका व्यंजनाचा

मूळ पीठिका.

लोप होऊन मागचा स्वर ऋस्व असल्यास दीर्घ होतो, जसे मर्कट । मक्कड । मारुड, अभ्र । अब्भ । आभाळ (आळ प्र.) कल्प । कल्ल । काल. इत्यादि.

असे नियम सर्व व्यापक होत नाहीत ह्मणून एथे दिलेले नाहीत.

शब्द कोश

यांत मराठी शब्द व इतर भाषांतील शब्दांमध्ये किती सादृश्य आहे हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. शब्द सिद्ध करितांना भाषाभिन्न मूळपदाचा संबंध घेतील हे गृहीत मानून या कोशांत निर्वाह केला आहे. जसे—गोंडींत डोळा या अर्थी 'कड्क' आणि तैलंगींत काजळ या अर्थी 'काटिके' असे शब्द आहेत. डोळ्याचा आणि काजळाचा संबंध असतो. 'कटाक्ष' या संस्कृत शब्दाचा प्राकृत 'कडकव' असा अपभ्रंश होतो. ह्मणून गोंडी 'कड्क' [डोळा], व तैलंगी 'काटिके' (काजळ) हे शब्द प्राकृत 'कडकव' पासून सिद्ध झाले असे मानण्यांत बाध नाही असे वाटते. 'स. मुकुलं' = प्रा. 'माउलं' किंवा 'माउले' = दुधाचे दांत; यापासून 'मूल' शब्द आला असे मानिले आहे. या प्रकारे एथे प्रयत्न केला आहे. मोलस्वर्धकृत कोशांत सिद्ध केले नाहीत असे काहीं शब्द या लहानशा कोशांत दिले आहेत. कोठे कोठे प्राकृत शब्द मिळाले नाहीत. अधिक शोध केल्यास मिळण्याचा संभव आहे.

अ

अका, आका (तं. अक्का = वडील वहीण)	अजी, जी (मा. अज्ज, सं. आर्य)
अंकोल-ळ (मा. अंकोले, सं. अंकोठ) वृक्ष विशेष.	अड [प्रा. अडं, सं. तट] जसे, पाल्याड = पैल + अड.
अगुतली (प्रा. अग, सं. अग्र + दल) केळीच्या पानाचा शेडा.	अडणें (प्रा. अड, सं. वध = बांधणें)
	अण्णा (ते. अन्ना = वडील भाऊ)

मराठी भाषेची

अचुरी (शै. इत्थि, पा. इत्ति,
सं. स्त्री)

अंधार (प्रा. अंधआरो, सं. अं-
धकार)

अधाशी (सं. धे=पिणें+अश्=
खाणें)

अधेला (प्रा. अद्ध, हिं. आधा,
सं. अर्ध; ला प्रत्यय)

अनशें [प्रा. अणीस, सं. अनीश]

अंबा, आंबा (मा. अंब, हिं.
आम, सं. आम्र)

अमा, अमू [हिं. अम्मा, मा; ते.
अम्म, सं. अम्ब=आई]

अमुक (पा. आमुको, सं. अमु)

अरडणें, आरडणें [प्रा. आरड,
स. आरट = शब्द करणें]

अललल (सं. अलल = राक्षसां-
चा शब्द)

अल्लड [ते. अल्लरि = दांडगाई,
उद्धटपणा]

अवई (प्रा. व्वईअर, सं. व्यति-
कर = प्रसार)

अवशीं (प्रा. गोशे, पा. पगे,
सं. औशस् = सकाळ)

अवा (ते. अवा = आजी, वृद्धा)

असूं (मा. असूं, असूं; सं. अश्रु)

अहीर [सं. अभीर = गौळी]

आ

आई [तं. आइ = माता]

आऊत [प्रा. आउह, सं. आयुध
= शस्त्र, यंत्र]

आंख [प्रा. अक्ख, सं. अक्ष]

आखुड (सं. आखु=उंदीर; ड
प्र०) उंदराचे कान, मूळ
उंदराएवढे इ. लणतात.

आग [मा. अग्गि, हिं. आगी, ते.
अग्गि, सं. अग्नि]

आंच (सं. अंजन = विस्तव; सं-
आर्चिस् = जेत)

आज [प्रा. अज्ज, सं. अद्य]

आजी [प्रा. अज्जा, सं. आर्या]

आड (मा. अडवि, सं. अटवि =
रान] जसें, आडरान

आड (मा. अद्धा, सं. अध्वन् =
मार्ग) जसें, आडवाट.

आड (सं. चूडा = लहान विहीर)

आडें [प्रा. अट्ट, सं. काष्ट]

आण (प्रा. आण, सं. आनय)

आण-न (मा. अणा, सं. आज्ञा)

आणा [सं. धानक = तांब्याचे
नाणें, किंमत ४-]

आणि [मा. अण्णं, सं. अन्यत्;
गो. आनि]

मूल पीठिका.

आणीदार [तं. आणि = टोक; दार प्र०]

आत (प्रा. अत्ता, अतिआ = माता; ते. अत्ता = वापा-ची बहीण)

आदा [मा. आअदो, सं. आगतः = आलेला]

आधीं (पा. आदी = प्रारंभ; ई प्र०)

आष (मा. अप्पा, सं. आत्म)

आवा (प्रा. आवुक = पिता; ते. आवा)

आभाळ (प्रा. अब्भ, सं. अभ्र = मेघ; आळ = स्थान, आलय)

आव (प्रा. वअ, सं. अव = प्रकाशणें) झाकी

आस (प्रा. आसा, सं. आशा)

आहणा (प्रा. वअण, सं. वचन = वाक्य, सूत्र)

आळ (मा. अलिअं, सं. अलीक = मिथ्या)

इ

इंगळ, इंगोळ (मा. इंगालो सं. अंगार = विस्तव)

इरड, इरवड [सं. इवटर = सांड) व्यभिचार

इवला (सं. यव = जव; ला प्र.)

जवा एवढा लहान असा भावार्थ

इस, ईस [मा. ईसा, सं. ईर्षा]

उ

उंका (प्रा. उक्का, सं. उल्का = भूत) नंगा.

उकिरडा (मा. उक्करो, सं. उत्कर; डा प्र.)

उखळ-ळी [मा. ओक्खलं, सं. उलुखल]

उखाड (मा. उक्खाअं, सं. उ-त्वात = उपटणें.)

उगम [प्रा. उग्गम, सं. उद्गम]

उजरणें [सं. ऊर्ज = शक्ति येणें]

उजळणें (प्रा. उज्जल, सं. उज्ज्वल = सतेज)

उजू [मा. उज्जुओ, सं. ऋजु = सरळ]

उठणें [प्रा. उट्ट, सं. उत्स्था]

उडवी [ते. ओड्डु = भात] भा-ताची राशी

उंडा [ते. उंड = गोळा] कण-केचा गोळा.

उतरणें [पा. ओतर, प्रा. ओदर, सं. अवत]

उताणा प्रा. उत्ताण, सं. उत्तान]

मराठी भाषेची

उतावळी (प्रा. उत्तलाअ, सं. त्वरा)
 उंदीर (सं. ऊन्दुर, उन्दुरु)
 उद्यां (प्रा. उदआ, सं. उदया)
 आँ प्र.

उन्हाळा (प्रा. उण्ह, सं, उष्ण;
 ळा प्र०)

उपजणें [पा. उपज्ज, सं. उपजन्]
 उपली [मा. उप्पलं, सं. उत्पल =
 कमळ, न पाखडलेल्या
 धान्याची पोळी] गोंवरी.

उंबर [मा. उंवरं, सं. उदुम्बर]
 उमाणणें [प्रा. मुण, सं. ज्ञा.]
 मोजणें

उल्लू [सं. उल्लूक, उल्लु = घुवड]
 उशी [मा. विसी, सं. वृषी =
 यतीची गादी]
 उष्टें (हिं. जूटा, सं. जुष्टं =
 उच्छिष्ट)

उत्तर-री [सं. उत्तर = क्षार]
 मीठ लावून वाळविलेली भाजी.
 उसासा (प्रा. उस्तास, सं. उ-
 च्छ्वास)

उहूं (सं. ण्हु = नाकारणें)

ऊ

ऊ, ऊं [हिं जू, सं युक्]
 ऊन, ऊन्ह (प्रा. उण्ह, सं, उष्ण)

ऊनी (हिं. ऊन, सं. ऊर्ण) लौकरी
 ऊस, ऊंस (मा. उच्छू, सं. इक्षु)

ए, ऐ

एथें (मा. एत्थ, पा. अत्त, सं. अत्र)
 एव्हडा, एवढा [शाकारी. एवड्डे,
 सं. एतावान्]

एव्हां [प्रा. एहिं, सं. एतस्मिन्]
 ऐकणें, आयकणे (प्रा. आकण्ण,
 सं. आकर्ण)

ओ

ओचा (सं. उच्चय = लुगड्याचीगांठ)
 ओटा [प्रा. वट्ट, सं. पृष्ठ] कुण-
 ब्यांत वटां शब्द आहे.

ओढणें (प्रा. आअढ, सं. आरुष्)
 ओढा [गों. झोडी, ते. एरू = नाला]
 ओणवा (प्रा. ओणम, सं. अवनम)
 ओप (सं. वपुस् = सुंदर)

ओवा [हिं. अजवान सं. यवानी]
 ओंब्या (सं. उम्बी = गव्हांचे तुरे)

ओला [प्रा. ओल्ल, सं. आर्द्र]
 ओशाळणें (मा. विसूर = खेद होणें)

ओसरी (प्रा. ओसर, सं. अपसू
 = एकीकडे होणें)

क

कंकर [सं. कर्कर - खडे]

मूळ पीठिका.

कंगवा, कंकवा (सं. कंकतिका)	कथील (सं. कस्तीर)
कंगाल (सं. कंकाल अस्थिपंजर) ज्याची हाडे निघाली असा, भिकार इ०	कंदाळी (प्रा. कदम, सं. कर्दम = चिखल; ळी प्र०)
कचरा (हिं. कचरा, सं. कच्चर]	कफणी (सं. कफणि कौपर] कौ- परापर्यंत वाह्या असलेली बंडी
कचाटी (पै. कसट, सं. कष्ट)	करंडा [प्रा. करण्डअ, सं. करण्डक]
कचनी (सं. कंचनी = मैना, मदन]	करडा (हिं. कर्रा, सं. कूड = जाडाभरडा करणे)
कच्चा [पै. कच्चं, सं. कार्य = करा- वयाचें आहेतें] हणजे होणारें असा भावार्थ. यांत अपूर्ण तेचा बोध होतो.	कलाल [सं. कीलाल = अमृतासारखें = मधूर पेय, किंवा कलुक्का = दारूची भट्टी]
कट (प्रा. कट सं. कष्ट) दुःख	कळा [सं. कल = गोंगाट करणे]
कटार [सं. कटार = खंजीर]	कवंठ [प्रा. कइत्थं, हिं. कैथा, सं. कापित्थ)
कटोरा (सं. कटोरा = वाटी]	कवडी (सं. कपर्द = एका प्रकारची शिंप)
कंटाळा [सं. कंटक = त्रास; ळा प्र०) किंवा कांठाळी शब्दाचा अपभ्रंश असावा.	कवाड (प्रा. कवाड, सं. कपाट = दार)
कंठाळी (सं. कंठाळा = चरवी, नांव)	कस्ती (पै. कसट, सं. कष्ट)
कठोण [प्रा. कठिण सं. कठिन)	कहाणी (प्रा. कह, सं. कथ = सांगणे; णी प्र०)
कढई (प्रा. कडाअ, सं. कटाह)	कळणें (प्रा. सं. कल = मनांत ठेवणें, विचार करणे)
कढणें (प्रा. कढ, सं. कथ)	काकडी [हिं. ककडी, सं. कर्कटी]
कढी [सं. खड. मसालाघालून कढविलेले ताक]	कांकुं (सं. काकु = कुरकुर करणे]
कणीक (सं. कणिक = सोजी, मैदा)	कांचणें [सं. कच = बांधणें]
कणेर, कन्हेर, कण्हेर (मा. कणिआ- रो, कणिणआरो सं. कणिंकार), कण्हणें, कन्हणें (सं. कण = कुंथणें]	काज [प्रा. कज्जं, सं. कार्य)

मराठी भाषेची.

काटणें (प्रा. कट्ट=कापणें, हिं. काटना)	काळा (सं. काल = कृष्णवर्ण)
काठी (प्रा. कट्ट, सं. काष्ट)	काळोख (सं. खलुक = अंधार)
काणा, काना (सं. काण, कनन= एका डोळ्याचा)	किडा [प्रा. कीडओ, सं. कीटक]
कातर-री [मा. कत्तरी, सं. कर्त्तरी, हिं. कत्तर]	किती (प्रा. केत्तिअं, सं. कियत्)
कान [प्रा. कण्ण, सं. कर्ण]	किलाण (प्रा. कीलण, सं. क्रिडन्]
कान्हेवा [प्रा. कण्हो, सं. कृष्ण, हिं. कन्हया)	मुलाची दांडगाई, खेळ इ०
कापड (सं. कर्पट = जुनेरें)	किळस [पा. किलिस = दुष्ट, सं. क्लेश = त्रास)
कापणें [प्रा. कप्प = तुकडेकरणें]	कोंव (मा. किंवा, सं. कृपा अथवा सं. किंवत् = दीन]
कापूर (प्रा. कप्पूर, सं. कर्पूर, हिं. कपूर)	कुई (ते. कुयी, सं. कुज = शब्द करणें)
काम (पा, कम्म, प्रा. कम्मो, सं. कर्म)	कुईट (सं. कुञ्जटी = धुकें) बुरा आलेला.
कामटी, कांबीट (सं. कामठ=वेळ)	कुक, कुंक [सं. कुकुट = कोंबडा] अरवणें
काल [प्रा. कल्ल, सं. कल्य]	कुंची (हिं. कुची, सं. कूर्च]
कालवड [प्रा. कलाणिआ, सं. कल्याणी; वड, वत्स शब्दाचा अपभ्रंश)	कुजणें (सं. कूय = घाण घेणें)
कावा [प्रा. कव्वं, सं. कार्य; काम साधून घेणें; किंवा हिं. कवा = कावळा, कावेवाज)	कुत्रा कुतरा (हिं. कुत्ता, सं. कु- क्कर, जकुट; रा प्र०]
कासें [प्रा. कंस, सं. कांस्य]	कुदणें [सं. कुर्द = उडीमारणें]
काहूर [सं. कुहेली = धुकें, अंधारी]	कुदळ-ळी (पा. कुदत्तळ, सं. कुदाल)
	कुपी (सं. कुपी; सं. कुतुप=बुदली]
	कुंभार (मा. कुंभारो, कुंभारो; सं. कुंभकार]
	कुरकुर (सं. कुर = शब्द करणें)

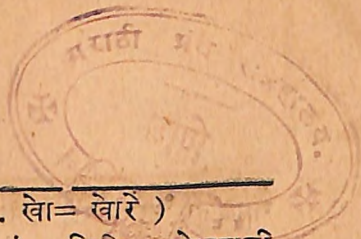
मूल पीठिका.

कुरतुडणे (सं. खुर = फाडणे, सं. वृट् = तोडणे)	खडक [सं. कठक = दगड]
कुवा [प्रा. कूव, सं. कूप]	खडू (सं. खडी; सं. खरू = पांढरा]
केमरे [सं. कामे = किडा]	खण [सं. क्षण = विभाग]
केवट (मा. केवटओ. सं. कैवर्त्त- क = कोळी)	ख-खंत [मा. खदो, सं. क्षत् = वार]
केव [वि]लवाणा--णी (मा. कलुण, स. करुण; मा. वअण सं. वदन)	खप्पट (सं. खर्पर = टक्कल)
पाहता दया येईल असे तोंड करणें कौडळें (सं. कौदालिक = कोळी व धोवीण यांपासून झालेला)	खरड [प्रा. करट्ट = अपवित्र]
जसे अठराधान्याचें फोडळें	खरडा [प्रा. अखर, सं. अक्षर; डा प्र०) जसे कित्तेखरडे
कौव (सं. कंभि = अंकुर)	खरकटें (सं. कुर्कुट = उष्टें)
कौयता (गौ. कौप्याता = गवत कापणें ते कौप्यट = कापणें)	खरें (सं. खलु, किल; सं. खर = चोख)
कौयल [प्रा. कोईल, सं. कोकिल]	खल्लड [सं. खल्ल = शिथिल होणें; ड प्र०]
कोरम (सं. कामे = किडा) कि- ड्यानीं करंडलेलें	खल्ली (सं. खली = टेप)
कोलीत [सं. उल्का = एकीकडे जळालेलें लाकूड; त प्र०)	खवल--लें [सं. शल्कल = मास्याचें खवल]
कोल्हे (माग. शिआला; सं, शृ- गाल; शाकारी. खोडे)	खळणें [मा. खल, सं. खल = डगमगणें]
कौल [सं. कौलाल = कुंभार]	खाजी [प्रा. खज्जे सं- खादित]
	खाट [सं. खेट = दुष्ट]
	खाटक (सं. खट्टिक = मांसवि- कणारा)
	खांडुक (मा. खोडओ, सं. स्फोटक = फोड; क प्र०)
	खाडें (सं. खात = पोखरलेलें)
	खाणें [मा. खा. सं. खाद, खाद]
	खांदा (मा. खंदो, सं. स्कंध)
	खापर (प्रा. कप्पर, सं. कर्पर,

ख

खजूर [प्रा. खज्जूर, सं. खर्जूर]
खटका (सं. खट = वार, जखम;
का प्र०]

मराठी भाषेची.

खपुर=मडकें, हिं. खपरा]
 खांब (मा. खंभो, सं. स्तम्भ, हिं.
 खंभा]
 खाखि, खोखो (सं. कक्ख, खक्ख,
 कक्क, कख = हसणें)
 खिचडी (सं. कशर = तांदुळ व
 डाळ मिळून शिजविलेले अन्न]
 नागपुराकडे खिसडी शब्द चालू आहे
 खिजणें (पा. कुज = संतापणें;
 प्रा. किखज, सं. खिद् = त्रासणें]
 खिडकी (सं. खडाकिका = मागलें
 दार, वातायन)
 खुजा [पा. खुज्ज, प्रा. खुज्जो, सं.
 कुब्ज)
 खुडक (गौ. कुडक=घरटें) खु-
 डक कौबडी अंड्यांवर वसली अ-
 सते. जी अंडीं देत नाहीं तिला
 खुडक ह्मणतात.
 खुपणें (मा. खुप्प=बुडणें)
 खुळा (सं. खोल, खोर=लंगडा)
 खून [सं. शोण=रक्त
 खूर [प्रा. खूर, सं. क्षुर]
 खेंचर (सं. खेसर=गाढवी व घो-
 ज्यापासून झालेले]
 खेत (मा. क्वेत्त, सं. क्षेत्र) शेत
 खेद [पा. खिद् = भीति घालणें]
 खेम [प्रा. खेम, सं. क्षेम]

खे (गौ. खो=खारें)
 खोकड (सं. खिखि = कोव्याची
 एक जात)
 खोटा (सं. खोट = लंगडा जें
 भाषण लंगडेंत ह्मणजे सरळ
 चालत नाहीं खांत न्यूनता अ-
 सणें ह्मणजे असत्य असा भावार्थ
 खोड [सं. खोड = लंगडा] ऐव,
 लत या अर्थी
 खोल (सं. खळ = गहिरें खाडें)
 खोली (सं. कुशूल = धान्याचें
 घर; सं. किर्मि, हिं. कमरा
 = घर)

ग

गज (सं. गंज = धान्य विकण्या-
 ची जागा) पेठ, पुरा या अर्थीं
 गंज [सं. गंज = पात्र] बगुणें.
 हा शब्द नागपुरी आहे.
 गड [सं. गड = खंदक] किल्ला.
 गडु (सं. गडु = पाण्याचें लहान
 भांडें)
 गड्डा (मा. गडो, सं. गर्त्त; हिं. गढा)
 गढूळ (गडू+ळ प्र०) कारण न-
 दीला पूर येतो तेव्हां पाण्याचा
 रंग गव्हासारखा असतो.
 गप्पा (मा. जंप, सं. जल्प = व
 लगाना करणें)

मूल पीठिका.

गम [प्रा. छमा, सं. क्षमा] शांत होणे	गांधिल (सं. गंधाली = गांधील माशी)
गमणे [प्रा. गम्म, सं. गम् = जाणे, चालणे]	गाभण (मा. गब्भिणं, सं. गर्भित) हा शब्द पशूंना लावतात.
गरगर (मा. गगर, सं. गद्गद)	गांव (पा. गामं, सं. ग्राम = खेडे)
गरु (प्रा. गरुअ, सं. गुरु = जड ही. गरु)	गाहण, गाहिना [प्रा. गहण, सं. ग्रहण = करार] पाणीग्रहणाचे वेळेस दिलेले दागिने अस- भावार्थ असावा
गरोदर (प्रा. गरुई, सं. गुर्वी = गर्भिणी; + उदर)	गाही (प्रा. गाह, सं. ग्राह = घेणे) ज्याने घेतां येईल असे
गदी (सं. गर्द = गोंगाट होणे)	गािधाड (शौ. गिद्धो. सं. गृध्र; हिं. गदिड; ते. गेद = धार; ड प्र०)
गल्ली (हिं. गेल, सं. खुल्लम = वाट)	गुगुळ (प्रा. गुग्गुल, सं. गुल्गुल]
गवंडी [ते. गोड, सं. कुड्य = भित]	गुज [प्रा. गुज्ज, सं. गुद्य]
गहिरा (मा. गहिरं, सं. गभीर)	गुडघा [हिं. घूटा, सं. घुटिक; हिं. गोडा, प्रा. गोड = पाय]
गाजणे [सं. गज = शब्द करणे]	गुंडाळणे (सं. गुण्ड = झांकणे- आच्छादणे]
गांठ [प्रा. गण्ठ, सं. ग्रन्थि]	गुढी-डी (ते. गुडि = देऊळ)
गाडी (प्रा. सआडे, सं. शकाटे; किंवा सं. गडि = बैल)	गुरगुरणे सं. घुर्घुर = कुत्र्याचा, मांजरीचा शब्द)
गाडे सोनाऱ्या (गौ. गाडासोनार याल = सिंह) टोऱ्या, विवट, गाडे सोनाऱ्या असे वाघाचे ३ प्रकार आहेत असे नागपुरा. कडे लक्षणतात. हा चालू शब्द आहे- गाढव, गधडा (मा. गडहो, शौ. गदहो, सं. गर्दभ; हिं. गद्धा, डा प्र०)	गुळणा (सं. गडोल = चूळ, णा प्र०)
गाणे (प्रा. गाअ, सं. गै)	गुळवेल (हिं. गुरुच, सं. गुडूची; +वेल)

मराठी भाषेची

गूळ (प्रा. गुड, सं. गुल; हिं. गुड, गुर)

गैद (सं. गेण्डु = चेंडू)

गोट माट (मा. गोट्टी, सं. गोष्टी;
ते. माट = बोलणे)

गोड (सं. गुड = गूळ)

गोणी (पा. गोण = बैल, सं. गो-
णी = थैली)

गोफण (सं. गोफण)

गोन्हा (गो. कुरी, ते. कुर = पोर)

घ

घट्ट (पा. घट = एकत्र करणे)

घडणे [प्रा. घड, सं. घट = करणे]

घर (पा. प्रा. घर, सं. गृह)

घागर (प्रा. गगरी, सं. गर्गरी =
पाण्याचे भांडे)

घाण (पा. घन, सं. घ्राण = वास)

घाणा [मा. घणा, सं. घृणा =
निंदा)

घार [तं. करगु)

घी [प्रा. घिअं, सं. घृत = तूप)

घेणे [मा. गेण्ह, सं. गृह]

घो (प्रा. गोहो = पुरुष) नवरा

घोघरा [प्रा. घघर, सं. घर्घर]

घोडा (गौ. कोडा, सं. घोटा)

घोणस [प्रा. घोणस, सं. घोनस]

= एका प्रकारचा विषारी सर्प]

घोळणे [मा. घोळ, सं. घुण, घूर्ण

च

चक्क (सं. चक = प्रकाशने)

चंगा [हिं. चंगा, सं. चण्ड = सुंदर]

चट [मा. चिट्ट, सं. तिष्ट]

चटका [सं. चटक = पिंपळी]
पिंपळी तिखट लागते.

चटुघटाव [सं. चटु = पोटा] जो
पोटा घटवितो ह्मणजे पोटापुर-
ते देखील खात नाही-रूपण.

चडफडणे (सं. चड = संतापणे)

चणका (सं. चण = दुखणे; का प्र०

चव, सव [सं, सुवे = हाचे]

चलण (मा. चलण, सं. चरण)

जसे, चालचलण

चपाती [सं. चर्पट = पोळी]

चप्पल [ते. चेप्पुलु = चरमी
जोडे]

चप्पु [मा. चंप, सं. चर्च = अ-
भ्यास करणे] हुशार

चबर (सं. चुब्र = तोंड) तोंड
चालणे

चम्मा (सं. चम = जेवणे, खाणे)

चरख [सं. तर्कुट]

चळचळ (मा. चळ, चल; सं.

चळ = कांपणे)

मूल पाठिका.

चाकर [सं. किकर]	चिट [प्रा. चिट्ट, सं. तिष्ट = स्त- व्य राहणें] जसैं चिटपाखरूं
चाकोली (सं. शस्कुली = एक मिष्ट पदार्थ]	चिठ्ठी [सं. चिट=जासूद पाठविणें]
चाट [सं. चाट = लुच्चा]	प्राचीनकाळीं पत्राऐवजीं जासूद पाठवीत असत.
चाड, चहाड (मा. चाडु, सं. चाटु = स्तुति) अर्थ भ्रष्ट होऊन निंदा असा अर्थ झाला असावा.	चिणणें [मा. चिण = दुखविणें) जिवंत पुरणें
चांद [मा. चंदो, सं. चंद्र]	चिन्नकदानी (ते. चिन्न = लहान क, दानी प्र०)
चाप (ते. चाप = चटई) खाच- राचा तट्टा- हा शब्द नागपुरी आहे.	चिंधी (मा. चिंधं, सं. चिन्ह = पताका)
चापट (सं. चपेट = पंजा; जसैं चपेटाघात = चापट मारणें)	चिंव [सं. स्तिम् = भिजणें]
चांपा [प्रा. चंपअ, सं. चम्पक]	चिमी (सं. चिमी = पोपट) एक लाडकें नांव
चांभार (प्रा. चम्मार, सं. चर्मकार; हिं. चमार]	चिरगूट (ते. चिरिगिन = फाटका, ते. गुड = वस्त्र)
चार (सं. चार = पियाल) चिरोजी	चिरी-रू (सं. चैल = वस्त्रांत हो- णारे किडे, उवा इ०)
चाळणी (हिं. चलनी, सं. चालनी)	चिलट (मा. चिलादो, सं. किरात = माशा हाकलणारा सहीस
चिकण (प्रा. सं. चिकण = चिकट)	चिवडा [सं. चापिट = पोहे)
चिकण [सं. चिकण = सुपारी) जसैं चिकण सुपारी.	चिवार (मा. चिहुरो, सं. चिकुर = केंस) एका प्रकारचें गवत.
चिकु, चिकु (सं. किष्कु = नीच)	ची (प्रा. चिञ् = दुखविणें, सं. ची = भिणें, सूडउगाविणें] जसैं
चिखल (सं. चिखल, चिकिल = पंक)	ची हणजे = हरलें असें बोलू- न दाखविणें)
चिंच (ते. चित, गों, छित्ता, स. चिंचा)	

मराठी भाषेची

चीक (सं. चीक = स्पर्श करणे]	चैला (सं. चेलुक = बौद्धमतानु- यायी विद्यार्थी)
चाल (सं. चिल्ल = धार)	चैन, चयन, चईन [प्रा. चेअण, सं. चेतन = आत्मा, जिवंत) आत्मा सुखी ठेवणे हा भावार्थ.
चुका [ते. चुक्क, सं. चुक्क = अंब- ट] चुक्याची भाजी अंबट अस- ते.	चोख (सं. चोक्ष = निर्मल, सुंदर] चोरी (प्रा. चोरीअं, सं. चौर्य) चोळी (प्रा. चोलअ, सं. चोलक)
चुटकी [सं. छोटिका = बोटांनी श- द्ध करणे]	छ
चुणणे [प्रा. चिञ्, सं. ची = ए- कत्र करणे]	छचोर (सं. चंचुर = हुशार; चंचु- र्यमाण = कुमार्गास लागलेला] छपणे (हिं. छुप, सं. चुप् = चो- रून जाणे)
चुना (प्रा. चुण्ण, सं. चूर्ण)	छप्पर (सं. छद्दर, छन्वर]
चुप्प (सं. चुप् = तोंड) तोंड मी- ट असा भावार्थ.	छबडे, छावा [मा. छावओ, सं. शावक = पिल्ल; ड प्र०)
चुप (सं. चुप् = चोरून जाणे] ज- से गुपचुप.	छागटा, छाकटा [सं. छाग = बोकड; टा प्र०] बोकडासारखा विषयी इ०
चुंबणे (प्रा. चुंब, सं. चुब = मु- काघेणे)	छिनाल (प्रा. छिणालिआ, सं. पुंश्वली)
चुंबळ (प्रा. चुप = ठेवणे, सं. चुं- बक = तेल; ल प्र०)	छुरा [प्रा. छुरो, क्षुर = सुरा] छोकरा (सं. तोक = पोर; रा प्र०)
चुवा--हा (प्रा. चिहा, सं. चिक्का; मा. चिहुरो, सं. चिकुर = उंदीर)	छोटा [सं. सुट्ट = लहान असणे]
चूर [सं. चुल् = बुडणे] मगन	ज
चूळ (सं. चलु = गुळणा)	
चेगट [सं. उच्चिगट = खेकडा] खे- डक्याने धरिले असतां तो सो- डीत नाही. खेकड्यासारखा स्वभाव.	
चेंदणे (प्रा. छिंद सं. छिंद = तुकडे करणे)	

मूल पीठिका.

जख्ख [प्रा. जख्खोख, सं. यक्ष्म
 = क्षय]
 जगरै (सं. जगल = गोवरी)
 जडणें, जुळणें (सं. यौट = बां-
 धणें, सं. यौडू = संयोग होणें)
 जण [मा. जण, सं. जन]
 जनी (मा. जउणा, सं. यमुना)
 जत्रा [प्रा. जत्ता, सं. यात्रा]
 जपणें [सं. जप् = विचारकरणें]
 काळजी वाहणें
 जभडा (सं. जभ्य = दाढ, डा प्र०)
 जवस (प्रा. जवस, सं. यवस)
 जवान (मा. जोव्वणं, सं. यौवन)
 जाई (प्रा. जादी, सं. जाति, ज-
 वा = चमेली)
 जाऊ [सं. जा = दीराची बायको
 ऊ प्र०]
 जाणणें [मा. जाण, सं. ज्ञा]
 जाणे (प्रा. जाणे, सं. जाने) जसै,
 कोण जाणे
 जातें [गौ. जत्ता, सं. यंत्र]
 जानी [ते. सानि = वेश्या, सं.
 जानि = भार्या] मुरळी इ०
 जांमई (प्रा. जंभाअ, सं. जृभी)
 जांवई [प्रा. जामाउओ, सं. जा-
 मातृक]
 जाल (प्रा. जाल, स. ज्वाला

जीभ (प्रा. जीहा, सं. जिह्वा)
 जुगणें (प्रा. जुगं, सं. युग्म = द्वंद्व)
 जुना [प्रा. जिण्ण, सं. जीर्ण]
 जुळें [प्रा. जुअल, सं. युगल]
 जेवणें [हिं. जीम, सं. जम् =
 खारणें]
 जेवीं (शौ. जेव्व, मा. एव्व, सं.
 एव; ई प्र०)
 जोगा (प्रा. जोग्गो, सं. योग्य)
 जोजा [सं. ज्ञ = निद्रित, सं. शी
 = श्लेष]
 जोधा (प्रा. जोध, सं. युध्म)

झ

झगडा (सं. जंज = लढणें, डा प्र०)
 झटदिशीं [प्रा. झत्ति, सं. झटिति,
 शीं प्र०]
 झांक (सं, चकास् = प्रकाशणें)
 झांकणें (प्रा. झाअ, सं. ध्यै =
 ध्यान देणें)
 झाड (सं. झाटक = लहानवृक्ष)
 झासा (प्रा. अज्जास, सं. अध्यास)
 झिंगा [सं. चिंगट, इंचाक]
 झिजणें (प्रा. झिज्ज, सं. क्षि =
 क्षय होणें)
 झिम्मा [सं. झम्प = उडीमारणें]
 या खेळांत बसल्याबसल्या उ-
 ढ्या माराव्या लागतात.

क्षीण (प्रा. क्षीण, सं. क्षीण)
 क्षुंजणें [प्रा. जुञ्ज, सं. युध = लटणें]
 क्षुंड (सं. क्षुण्ट = क्षुडुप)
 क्षुडुप (सं. क्षुण्ट + क्षुप, छुप = कुंज)
 क्षुरणें (मा. क्षुर, सं. स्मृ = स्मरणें)

चिंता लागून क्षीण होणें.

क्षू, छू (सं. ज्यु = जाणें) जा अ-
 से कुत्र्याला सांगणें
 क्षोप (सं. स्वप् = निजणें)

ट

टकर [सं. टगर = उनाड]
 टक [सं. टक् = दृष्टी]
 टकर (सं. टकर = धसका)
 टप्पा (सं. टप = पाठविणें, हुकु-
 मकरणें)
 टफ (सं. ट = शब्द, फ = वेडग-
 ल भाषण)
 टांकी [सं. तड्क]
 टांग (सं. टाङ्ग, टङ्ग)
 टापू (सं. द्वीप)
 टाळें (हिं. ताला, सं. ताल = कुलूप)
 टिपणें (सं. टिप = दाखविणें)
 टेक, टेकाड, टेकडें (सं. टड्क =
 शिखर, जसें रामटेक)

ठ

ठग-क (सं. स्थग = लुच्चा, भामटा) ठ [सं. ठ = नगारा] शंख

ठाऊक, ठाव (मा. ठाअ, सं. घा =
 मनांत ठेवणें)

ठाणें (मा. ट्वाणं, ठाणं, सं. स्थान)
 ठेंगणा (सं. ट = खुजा; + अंग;
 णा प्र०)

ठेवणे (पा. ठ, प्रा. ठाव, सं. स्थाप)

ड

डवा, डबी (सं. डप् = एकरुवटणें)

डर (सं. दर = भय)

डसणें (प्रा. दस, सं. दंश; मा.

डसणो, सं. दशन = दांत)

डांगर [सं. डडगरी = काकडाचा
 एक जात)

डुवणें (प्रा. डुव्व = बुडणें)

डूक [सं. घूक = घुवड] घुवड व
 कावळे यांचें वैर

डोब, डोम (सं. डोब, डोम)

डोल [सं. तितिल = पोहरा]

डोली [सं. डलक = एका प्रका-
 रची पालखी]

डोह [सं. ब्रह = खोल सरोवर]

डोहळा (मा. दोहलो, सं. दोहद)

डोळा [मा. विलाल, सं. विडाल =
 बुव्बुळ]

ढ

ढक्कणे [सं. षडल = मिसळणे]
 दांकणे [प्रा. दक्क = झांकणे, दार
 लावणे]
 ढील [मा. सिढिले, सं. शिथिल
 = सैल]
 ढैकूण (सं. उत्कूण)
 ढेवरा [प्रा. ड्विर, सं. स्थविर =
 वृद्ध]
 ढोल (सं. ढाल = डफडे)

त

तंटा (सं. तण्ड = मारणे)
 तडाका (सं. तडाका = धक्का)
 तण (मा. तणं, सं. तृण) गवत
 तंव (मा. तंवे, सं. स्तम्भः = घेरी)
 तवा (मा. तव, सं. तप् = तापणे)
 तलाव [मा. तलाअं, सं. तडाग]
 तहान [प्रा. तिण्हा, सं. तृष्णा]
 तळें [सं. तल्ल = सरोवर]
 ताया (सं. तात = पिता, सं. हे
 तात = अरेबाळा; ते. तात =
 आज्ञा)

तान्हा (प्रा. त्यण, सं. स्तन =
 पयोधर) अंगावरचे मूल
 तांबें [मा. तंवे, सं. ताम्र]
 तांबोळी (प्रा. तंबोळं, सं. ताम्बूल;
 ई प्र०]
 तांही (प्रा. चाहि, सं. त्राहि) मूल

रडू लागल्यास त्राहि त्राहि असे
 च हणतें कीं काय! हा भावार्थ
 तिखट (प्रा. तिकख, सं. तिक्त;
 ट प्र०]

तिंबणे (सं. तिम = आलें करणे]
 तिरमिरी, तिरमी (ते. तिम्मिरि =
 मुंग्या येणे, मुंग्यासारखे घुमणे;
 हिं. तभारी = भोंड]

तिरळा [सं. टेर, टेरक; ला प्र०)
 तीट, तिटली (मा. दिट्टि, सं. दीष्ट)
 दृष्ट लागूं नये हणून तोंडाला
 काजळ लावणे

तुतारी (सं. त्रोट्र = आरी)

तुरतुर [सं. तुर = धांवणे]

तुरन्त (प्रा. तुरवन्त, तुरिअं; सं.
 त्वरमाण, त्वरितं]

तूप (सं. तृप् = घृत]

तेल (प्रा. तेल, सं. तैल)

तेव (सं. तेम् = आलें होणे; ते.
 तेम = आलावा)

तोंड (मा. तोण्डं, सं. तुण्ड)

थ

थर (सं. स्तर = लेप)

थट्टा (हिं. ठट्टा, सं. टट्टरी = विनोद)

थरथरणें [प्रा. थरथर = प्रकंप]

थवा [मा. थवओ, सं. स्तवक =
 समूह]

मराठी भाषेची.

थान (प्रा. त्यण, सं. स्तन)
 थांबणे (प्रा. त्थंभ, सं. स्तम्भ =
 अवरोध करणे)
 थिजणे (प्रा. तिज = शांत होणे)
 थिपडी (मा. थिंप, सं तृप्त = तौ-
 षवित्ते] डोक्यांतली उष्णता शां-
 त होण्याकरितां टाळूवर तेल
 लावणे
 थीर (प्रा. थिर, सं. स्थिर)
 थोडा (प्रा. थोअं, सं. स्तोक; डा प्र.)

द

दगा (सं. दघ् = ठार मारणे)
 दम (प्रा. धुमा, सं. ध्मा = श्वास
 घेणे]
 दंव (प्रा. दव, सं. द्रव)
 दाहिना (प्रा. दाहिणं, सं. दक्षिणं
 = उजवा हात) हा शब्द हिंदी
 भाषेतला आहे
 दही (मा. दहिं, शौ. दही, सं. दधि)
 दाई (सं. धे = दूध पाजणे; ई प्र०]
 दाट (गौ. डाट = गर्क)
 दाढ (मा. दाढा, सं. दंष्ट्रा]
 दादा (प्रा. ताद, सं. तात = पिता)
 दार (प्रा. दुआर, सं. द्वार)
 दावे [सं. दाम = गाईला बांधण्या-
 चा दोर)

दाळिव, डाळिव (प्रा. दालिमं,
 दाडिम; सं. दालिम; डालिम;
 दाडिम)
 दिठी (मा. दिट्टि, सं. दृष्टि)
 दिवा (प्रा. दीव, सं. दीप)
 दिवाळी (सं. दीपालो)
 दिवाळे (प्रा. दिव, सं. दिव् = जुवा
 खेळणे; ळं प्र०]
 दिसणे (प्रा. पा. दिस, सं. दृश
 = पाहणे) जें आपण पाहतों
 तें दिसतें या अर्थी शब्द शाला
 असावा
 दीर, देर (मा. दिअरो, देअरो;
 सं. देवर)
 दुखणे (प्रा. प्रा. दुक्ख, सं. दुःख)
 दुबळा (प्रा. दुब्बल, सं. दुर्बल)
 दुलई, दुलाई (मा. दुअळं, दुऊळं;
 सं. दुकूल = पटवस्त्र) दुकूल ह्म-
 णजे मऊ किंवा नाजुक कापड
 दूध (प्रा. दुद्ध, सं. दुग्ध]
 देऊळ (प्रा. देउळं, सं. देवकुल =
 देवालय)
 दोडा (सं. द्राविडी = वेलदोडा)
 दोर (सं. डोर = मंत्राने भारेलला
 धागा]
 दौड, दवड (सं. धोर = लवकर
 जाणे, हिं. धोड; मा. तुवर, सं.

मूल पीठिका.

त्वर = घाई करणे)

दौडी (प्रा. सं. डिण्डिम = डफडें)
डाड (प्रा. दुट्ट सं. दुष्ट; सं. दुण्डुक
= लुच्चा; ते. दुडुकु = लुच्चा]

ध

धड [प्रा. दिट, सं. दट]

धडा (सं. धट = तराजू तोल)

धडी [सं. धटी = वस्त्र]

धत्तूरा (प्रा. धनूरः सं. धस्तूर)

धन् [सं. धन् = शब्द होणे]

धमकी (पा. धम = शासन शिक्षा
देणे की प्र०)

धाड (सं. ध्राड् = विभागणे, मोड-
णे)

धान [पा. धान्य = भात]

धामधूम (सं. धम् = लोखंडठोकणे
+ प्रा. धुमा, सं. ध्मा = फुंकणे,

लोहाराच्या दुकानी फुंकणे ठो-

कणे यांची जी गर्दी असते तिज

वरून हा शब्द झाला असावा-

धामन (सं. धर्मण = एकाप्रकारचा
लांब साप]

धांवणे [प्रा. धा, सं. धाव्]

धीट (प्रा. धिट्ट, सं. धृष्ट)

धीर [मा. धीरं, सं. धैर्य]

धुकें (सं. धुक = वारें]

धुंडणे (सं. दुण्ड = शोधणे)

धुताडा [सं. धूत = जुवा; डा प्र०)
जुवेवाज

धुरा [मा. धुरा, सं. धुर्]

धूत (मा. धुत्तो, सं. धूर्त) अगड-
धूत या शब्दांतील धूत.

धोडा (गो. टोटा सं. धौति =

नाला) हा शब्द नागपुराकडील
आहे.

न

नई [मा. णई, सं. नदी]

नखरा [सं. लाखृ = नटणे]

नळी, नळ (सं. नलक = हाड)

नवस [सं. नवशस्योष्टि, नव = नवे

+ शस्य = धान्य + शष्टि = हो-

म; वर्षांतील नवे धान्य खाण्या-

पुर्वीचा होम) हा शब्द नवशस्य

पासून आला असावा.

नस (सं. स्नासा = स्नायु]

नागवा [मा. नग्गो, सं. नग्ग;
वा प्र०)

नांगर [मा. णांगलो, सं. लांगल]

नाचणे (मा. णच्चणं, सं. नर्त्तन)

नाट (प्रा. णट्ट, सं. नष्ट]

नातू (प्रा. नत्थिके, सं. नत्ता]

नानी (सं. ननी = आई) आजी

मराठी भाषेची.

नारळ (प्रा. णारिएर; सं नारिकेल
नारिकेर, नारिकेल, नालिकेर,
नाडिकेल नाडिकेर; हिं. नारि
यल)

नाला (सं. नर्मरा = दोन पहाडां-
तील दरी)

नाव (प्रा. णावा, सं. नौ)

निकाल (प्रा. णिकल, सं. निष्काम
= निघणें)

निघणें [शौ. णिकम, सं. निष्कम]

निटाई, निटस [प्रा. णिट्टा, सं.

निष्ठा]

निठूर [मा. णिट्टुर, सं. निष्ठुर =
कठोर]

निढळ, निढळ (मा. णिडालं, सं.
निताल = ललाट) नशीब,

निब्वर [मा. णिब्वरो, सं. निर्भर,
निर्भट = कठीण]

निवडणें, निवटणें (प्रा. णिवडित,
सं. उपस्थित = शोधलेलें)

निवळ (सं. निर्मल = स्वच्छ)

निवळ (मा. णवर = केवळ)

नीद [प्रा. णिदा, सं. निद्रा, हिं.
नीद]

नेडें [प्रा. णेत, सं. नेत्र = सुईचें
नाक]

नेटें [मा. णेडं, सं. नीड = घरटें)

जसें ज्याचें नेटें खबरदार त्याचें
केण काय करणार. पक्ष्याच्या
घरच्यावरून ही लक्षण पडली
असावी;

नेहाळणें, न्याहाळणें (मा. णेहो,

सं. स्नेह = मैत्री; +आळ = आ
शावणें] प्रेमानें पहाणें असा मू

ळचा भावार्थ असावा

न्हाणें (प्रा. ण्हाणं, सं. स्नान)

न्हावी, नहावी, न्हाऊ, नाहू (प्रा.

णाविद, सं. नापित; हिं. नाऊ)

प

पउतें (प्रा पउत, सं. प्रवृत्त = होम,
पूजा)

पंख (प्रा पक्ख; सं पक्ष)

पखालची [प्रा. प्पखालअ, सं.
प्रखालक = पाणीं शिंपडणारा; ची
प्र०)

पञ्ची [प्रा भच्छ, सं भर्त्स = निंदा-
करणें]

पटाईत [पटा = दोहोंकडून धार अ
सलेली तरवार; ईतप्र०] पटा
फिरविण्यांत हुशार - यावरून हु-
शार इ०

पट्टण [मा. पट्टण, सं. पत्तन = नगर)

पट्टी [ते. पापिडि = भांग, सं. पर्परी

मूल पीठिका.

=बुचडा)जसे, भांमपट्टी.	पाऊस [मा. पाउसो, सं. प्रावृट्)
पड (प्रा. पाडे, सं. प्रति]जसे,	पांखरूं [प्रा. पक्खि, सं. पाक्षिन्;
पडचाकर	रूं प्र०)
पडणें (मा. पडणं, सं. पतन)	पागल [हिं. पगला सं. पागल =
पडदा [सं. पठ=रंगभुभीवरील प्र-	वेडा)
च्छादनपट; दा प्र०)	पागा (सं. वागा = लगाम)
पडोसा (सं. परितस्=आसपास)	पाजळणे [प्रा. पज्जल, सं. प्रज्वाल)
पत (प्रा. पत्तिअ, सं. प्रत्यय=वि-	पाटी (सं. पिट = टोपली]
श्वास]	पाटील (सं. पाटिर् = शेत, किंवा
पत्थर, फत्तर (मा. पत्थरो, सं. प्र	सं. पट्टला = गांव)
स्तर = दगड)	पाट [पा. पाट, सं. पति] जसे
पदर (प्रा. पडन्त, सं. पटान्त; किं	पाट लावणें
वा स. पत्र = पान)	पाटाऊ [सं. पट्टव = रेशमी वस्त्र]
पन्हळ (प्रा. पण्हु, सं. प्रभु =	पाठविणें (प्रा. पत्थ, सं. प्रस्थ;
वाहलें; ल प्र०)	हिं. पठाना) प्रयोज्य धातु.
परका [प्रा. पारक्कअ, सं. परकीय)	पाडवा (मा. पाडिवआ, पाडिव-
परीट (मा. वत्थ सं. वस्त्र)नाग-	आ, सं. प्रतिपद्; प्रा. पडाअ,
पुराकडे वरठी शब्द चालू आहे	सं. पताका] वर्षप्रतिपदेला
पसरणें [प्रा. पस्सर, सं. प्रसृ)	गुढी उभारतात
पहाट (प्रा. पभाद, पहाद, सं.	पांढर (सं. पद्र=खेडें)
प्रभात]	पांढरा [प्रा. वण्डुर, सं. पाण्डुर)
पहार [प्रा.पहार, सं.प्रहार = टो	पाढा, पाडा (मा. पढम, सं. प्र-
ला]सव्वल	थम) जसे, पहिले पाडे .
पहार, पार (प्रा. प्पहर, सं. प्र-	पाणी, पाणीं (मा. पाणिअं सं.
हर = तीनतासाचावेळ] जसे दु-	पानीय)
पार इ०	पान्हा (प्रा. पण्हु, सं. प्रभु =
पळणें [मा. फल, सं. पट्, पळजाणें]	वाहणें]दूध वाहणें

मराठी भाषेची.

पापुदरा (प्रा. पूवआ, सं. पपूक पोळी; +उदर)	पिंवळा [मा. पिअळं, सं. पिंगळ = पीत]
पारवा (प्रा. पारावओ, सं. पारवत)	पिकदाणी (सं. पिकादिनी)
पारसा, पारोसा [सं. पार्षि, पुरीष = मल]	पीठ [मा. पिठ्ठं सं. पिष्ठ=कणीक]
पाव्हेरा, पाव्हेळा (ते. पेहू = नांव कीर्ति; रा, ळा प्र०) वृत्तांत	पुख [सं. फुख=पक्षी]
पाल (सं. पळि = झोपडे)	पुड्डा (मा. पुट्टं, सं. पृष्ठ)
पालखी-की-ख-क (सं. पल्यङ्क = पलंग); पालख = पाळणा	पुनव, पुनव (प्रा. पुण्णमा, सं. पूर्णमा)
पालथा (मा. पळ्ठयं, सं. पर्यस्त = पराजीत, उलटा झालेला)	पुला-ली [सं पूल=पेंढी]
पाल्हाण, पाल्हाण [मा. पळ्हाणं, सं. पर्यण, पल्यण = खोगीर]	पुसणें [प्रा. पूस, पुच्छ; सं. पृच्छ = विचारणें; हिं. पूछना]
पाशीं [प्रा. पासं, सं. पार्श्व, ईं प्र.]	पुसणें (प्रा. पुस, वुस = मार्जन करणें)
पाहरा (प्रा. प्पहर, सं. प्रहर)	पूत [पा. पुत्त, सं. पुत्र)
पाहुणा (प्रा. पाहुण, सं. प्राघुण)	पूर (सं. पुरोटी = पाण्याचा लोट)
पाळ [पा. पाली = ओळ]	पूला [ते. पुल्ल = गवताची काडी) पेंढी
पिका, पिक्का (मा. पिक्कं, सं. पक्क)	पूस [मा. पूसो, सं. पुष्य]
पिच्छा (प्रा. पच्चा, सं. प्रत्यक् = मार्गें)	पेटविणें (प्रा. पदीत्र, सं. प्रदीप)
पिंजणें (सं. पिंजा = कापूस)	पेंड, पेंढा-ढी (मा. पेण्ड, सं. पिण्ड = एकत्र करणें)
पिठणें (प्रा. पिठ्ठ = ताडनकरणें, सं. पिठ्ठ=मारणें; हिं. पीठना]	पेलणें (प्रा. फेल, सं. क्षिप=फेंकणें)
पिल्लें (ते. पिल्ल = बच्चा)	पेटी (ते. पेटी = संदूक; ते. पेड्डु = ठेवणें)
	पैठण (प्रा. पइठ्ठाण, सं. प्रतिष्ठान

मूल पीठिका.

पैज, पैज [प्रा. पइण, सं. प्रतिज्ञा]	फलंग [मा. पलंघणा, सं. प्रलंघन]
पौ, पौव (मा. पाअ = घाण येणें; सं. पवं = शेण]	फसणें [पा. फस्सु = सांपडणें; मा. फंस, सं. स्पर्श = धरणें]
पोखर [मा. पोखरो, सं. पुष्कर = तळें, डवरें]	फार (सं. स्फार)
पोट (प्रा. पोट्टं, पोटं = उदर; ते. पोट्ट)	फिणाफिण [सं. फि = राग; ण प्र०]
पौडा (सं. पौण्ड्र = एका प्रकारचा ऊस]	फिरणें (सं. पारि = हिंडणें, भोव- ती जाणें)
पोथी [मा. पोत्थओ, सं. पुस्तक]	फुटणें (मा. फुट्ट, फुट; सं. स्फुट विकासणें)
पोर (प्रा. पीअर, सं. पीवर = मुलगी) यावरून हा शब्द मूळा- चा स्त्रीलिंगी असावा	फुंदणें [मा. फंदन, सं. स्फंदन]
पौवळा [प्रा. पवल, सं. प्रवाल]	फुरणें [प्रा. फुर, सं. स्फुर]
पोवाडा [मा. पडिवर्दा, सं. प्रति- पत्ति = कीर्ति; ते. पोगुडु = स्तुति गाणें]	फूल (प्रा. फुल्लं, सं. पुष्प)
पोसणें [प्रा. पूस, सं. पुष्.]	फोड [प्रा. फुड, सं. स्फुट] विवरण.
पोहरा (प्रा. पओहर, सं. पयो- धर = पाणी धारण करणारा, मेघ इत्यादि)	व
पोळी (सं. पोलिका)	वखल [प्रा. वक्कलं, सं. वल्कल = झाडाची साल; हिं. वक्कल]
प्यादा (सं. पदातिक)	वगुणें (भाजन = पात्र)
प्यारा [प्रा. पिय, सं. प्रिय; रा प्र.]	वघणें, पघणें [मा. अवक्ख, सं. पश्य]
फ	वघार-णी (प्रा. वग्घारिद, सं. व्याधारित) फोडणी.
फणस (मा. फणसो, सं. पनस)	वच्चा (प्रा. वच्छो, सं. वत्सः)
	वट्टा [प्रा. वट्ट, सं. पट्ट; ते. वट्ट] चिंधी

मराठी भाषेची

बट्ट (सं. वठर=मूर्ख, मंद)	बहणि (प्रा. बहिणीअ, सं. भगिनी)
बडगा (मा. वे-विडिसो, सं. वेतस = वेत; गा प्र०)	बहु [प्रा. बहू, सं. वधू = सून) जसे बहुवेटी
बडा (सं. वडू = मोठा)	बळकाविणें (प्रा. बलक, सं. बलात्कार)
बंटा (सं. वण्डा = जारिणी)	बळमोडी (प्रा. बडमोडि = बलात्कार)
बताविणें [प्रा. ब्वत्त, सं. व्यक्त = स्पष्टकरणें; प्रा. बत्तव्वं, सं. वक्तव्यम्]	बा (प्रा. भवं, सं. भवान्) जसे, काहोवा! इ०
बदा [गों. बदा, ते. वेत्त = भोक]	बाई (सं. त्वाये = भार्या) किंवा बाचे स्त्रीलिंगी रूप ई लागून झाले असावे
बनिया [प्रा. वणिअ, सं. वणिञ्] वाणी	बाज (मा. वाउ, सं. वायु = वारा) वारें हणजे भूत या अर्थी
बबवा! [सं. बबवा = जाळेचा भ-पका] आश्चर्यदर्शक अव्यय	वाटणें (मा. बभट्ट, सं. भ्रष्ट)
बरछी (सं. व्रश्च = वार करणें; सं. परिच्यु = बाण मारणें)	वांडा (सं. वण्ड = सुंता झालेला)
बरड (प्रा. वरड, सं. वरट = एका प्रकारची दाळ)	वांडा (सं. वण्ड = शेपूट नसलेला बैल)
बरडा [सं. वेरट = शूद्र] गरीब दुबळा	वाता (मा. वत्ता, शै. वात्थ, सं. वात्ता)
बरु [सं. परु = लेखणीचे झाड]	बाप [प्रा. वप्प = पिता]
बसणें, बैसणें [प्रा. उबविस, सं. उपविश]	बाबरी [सं. वर्वर = कुरळे केंस]
बहकणें (मा. वीह, सं. भी = भिणें)	बांबू (सं. वम्भ = वेळू)
बहार [सं. वर्ह = प्रकाशणें, उत्तम असणें]	बामन (मा. बहण, सं. ब्राह्मण, हि. बह्मन)
बाहिरा (मा. बाहिरो, सं. बधीर)	बाम (सं. बाम = साप) बाममा-सा सापासारखा असतो.

मूल पीठिका.

वारगीर [सं. वारकीर = घोडा, हमाल]	वेणी) विंचवासारखी वेणी
वावडी [सं. वत्र=कूप; डी प्र०]	बुजणे (प्रा. वज्ज = भिणे)
वावी (ते. भावि, सं. वापि)	बुजणे (मा. बुज्ज, सं. बुध् = जाणणे)
वासन (प्रा. पसहणं, सं. प्रसाधनं = सरंजाम इ०)	बुडणे (मा. बुट्ट, सं. वुड = बुडी मारणे)
वाहणे [सं. वर्ह = बोलणे]	बुदली [ते. बुडि = कुपी, सं. वार्दल = दौत]
वाहणे [मा. वाहो, सं. वाप्प = अश्रु] रडणे.	बुरूड [सं. बुरूड = चटाय़ा इ० करणारा शूद्र]
बाहेर (मा. बाहिरं, सं. बाहिर्)	बूड [सं. वृन्त = घाघरीचें बूड]
विघडणे (प्रा. विहड, सं. विघट)	बेडा (सं. बेडा = नाव) मचवा
विचारा [प्रा. वराअ, सं. वराक = दीन; किंवा प्रा. विचाले = दीन)	बेडुक [प्रा. मंडूरो, सं. मंडूक; हिं. मंडक; किंवा प्रा. बडुके, सं. बटुक]
विजली [मा. विज्जुली, सं. विजुत्]	बेरड [सं. बेरट = शूद्र] रामो-शाची एक जात
विथरणे [प्रा. वित्थर, सं. विस्तृ = पसरणे]	बैरागी (प्रा. बेरग, सं. बैराग्य; ई प्र०]
विलोर [मा. वेलोरअं, सं. वैदूर्य]	बैल [प्रा. बड्लो, सं. बालिवर्द = पुडुवविशेषः]
विल्ली (ते. पिल्लि, सं. विलाल)	बोडण (प्रा. बोडिअं = पोषण, ण प्र०]
वीं (प्रा. वीअं, सं. बीज)	बोढ्या (ते. बिडु = मूल; हिं. मोडा = पोर; गों. मोड् = नाळ)
बी (प्रा. बि, पा. पि, सं. अपि) देखील	बोवाळ [मा. वेबभलो, सं. विव्हळ = व्याकुळ)
बुचकळणे (प्रा. बुळ, सं. ऊह् = तर्क करणे; + सं. कळ = मनांत येणे]	
बुचडा (हिं. बिच्छू = बिचू; प्रा. जडा, सं. जटा; ते. जडा =	

मराठी भाषेची.

बोर [मा. वोरं, सं. बदर]
बोलणें (प्रा. बोल, बोल्ल; सं. ब्रु;
बल्ह)

बोवा, बुवा (सं. ब्रुव)

ब्या-बेहाडा [सं. बहेडुक]

भ

भगभग (सं. भृग् = आगपेटतांना
शब्द होणें)

भगली [सं. भग = वैराग्य; ली प्र.]

भटार (सं. भाटत्र = मांस शिज-
विणें)

भडभड (सं. भड् = रागें भरून
बोलणें)

भडवी (सं. बडवी = दासी)

भत्ता (प्रा. अभत्थ, सं. अभ्यर्थ
= मागणें, अर्जा)

भवकी (सं. भंभ = धूर; की प्र.)

भल्ला (सं. भल = खरोखर)

भसाडा (सं. बासत = गाढव;
डा प्र०)

भाऊ [पा. भातु, प्रा. भाअरं, सं.
भातृ)

भाट (सं. भावाट = नट)

भाडखाऊ (सं. भााटे = वेश्यापण्य
+खाऊ)

भाडें [प्रा. भाण्डअं, सं. भाण्डं]

भाणस [मा. भाणं, भाअणं; सं.

भाजन = पात्र; स प्र०)

भात (मा. भत्तं, सं. भक्त = आदन)

भात [प्रा. भत्ति, सं. भक्ति =
विश्वास] पत

भांवावणें [सं. भाम = घाईकरणें)

भामटा (प्रा. भम, सं. भ्रम =
भटकणें; टा प्र०)

भारी (हिं. भारी = जड; प्रा.
सं. भूरि = फार)

भालु (सं. भीलु = कोल्हें)

भिगोटी (मा. भिंगो, सं. भृंग;
टी प्र०)

भिशी (मा. विस = खाणें; किंवा
सं. भिस्ता = भात)

भिसे [मा. विसं, सं. विस = क-
मळाचे तन्तु) कमळ देंट

भुरळ (सं. भूड = झांकणें;
ळ प्र०)

भूक [प्रा. बुभुक्सा, सं. बुभुक्षा

भूस, भुसा [प्रा. बुस, सं. बुषा
= तूस)

भेड (सं. भेडी = मेंढी; हिं. भेडी
= शेळी)

भेंड [प्रा. भेडक = होडी)

भोई (प्रा. भोइओ, सं. भोजकः

मूळ पीठिका.

भोक (ते. बोक्क, सं. भूक=छिद्र)	माउली (प्रा. माउली, सं. मौली = पृथिवी, गाय)
भोकणे [सं. भुष = कुत्र्यासरखें आरडणें)	माकड (प्रा. मक्कड सं. मर्कट]
भौदणें (प्रा. भिद, सं. भिद् = फसविणें)	माग (पा. मग = जाणें; मा. मगो, सं. मार्ग)
भौदु (सं. भंदक = बौद्धमतानुयायी साधु)	मागणें [प्रा. मग्ग=याचना करणें; हिं. मंगना = भीक मागणें)
भौवरा (प्रा. भमर, सं. भ्रमर)	माजघर (मज्झं सं. मध्यं; +घर)
म	माजि, जी [मज्झं सं. मध्यं]
मकडी [सं. मर्कक=कोळी; डी प्र.]	माटी [प्रा. माट्टिआ सं. मृत्तिका; हिं. मट्टी]
मखर [सं. मकर=वर्तुळाचा दशांश]	माडी (सं. माडि = प्रासाद)
मचणें [सं. मच्=गर्व करणें' उंच होणें)	मांडव (प्रा. मण्डव सं. मण्डप; हिं. मंडवा)
मठा [सं. मण्ड=ताक]	मांडा (सं. मण्ड = एक मिष्ट पदार्थ]
मठी (प्रा. मठं, सं. मठ=विद्यालय; इ प्र०)	माणूस (प्रा. मणुस्सो, पा. म-मानुसो, म-मानुस्सो; सं. मनुष्य)
मठें(माग मडे, सं. मृतः=मेलाला)	माती (प्रा. मत्तिआ, सं. मृत्तिका)
मरण (पा. मरुण = मृत्यु)	माथा (मा. मंथं, सं. मस्त = डोकें; शौ. मत्थअ, सं. मस्तक)
मस [ते. मस्तु = फार]	मांदण [मा. माइंदो, माअंदो, सं. माकंदः = लहान विहीर) रांजण इ०
मसण, मसाण (मा. मसाणं, सं. स्मशान)	मालणें (मा. मिल्ल--ल, सं. मिल्ल = डोळा लावणें)
महाग (प्रा. महग्घ, सं. महार्घ)	
मळणें (मा. मळ, सं. मृद् = मळणी करणें)	
मा, माई, माय [पा. मातु, प्रा. माआ, सं. मातृ]	

मराठी भाषेची

माशी (प्रा. माच्छिआ, सं. मक्षिका हिं. मक्खी)	मैल [मा. मइलं, सं. मलिन = म- ळीण)
मासा (प्रा. मच्छ, सं. मत्स्य; हिं. मच्छी]	मोकळा [मा. मुंको, शौ. मुक्को, सं. मुक्त; ळा प्र०]
मिशी, मिछू (मा. मसू, सं. श्म- श्रु = दाढी)	मोग (ते. मोग्गा = कळी) अंकुर मोगरी, मोगरा (मा. मुग्गरो, सं. मुद्गर)
मीस (प्रा. मिच्छा, सं. मिथ्या, मृषा)	मोट (ते. मूट = गाठोडें)
मुक्त, मुत्क [मा. मुक्खं, सं. मु- प्क = राशी; त प्र०]	मोड [गों. मोड् = नाळ] अंकुर मोडणें (प्रा. मोड, सं. मुट = मारणें]
मुंज (मा. मुंजाअणो, सं. मौंजायन]	मोयें [प्रा. मोत्ता, सं. मुक्ता, मुयं; प्रा. मोत्तिअ, सं. मौक्तिक)
मुडा (ते. मूट = गाठोडें)	मोप [ते. मोपु = भारा] फार
मुडकें (प्रा. मुण्ड = मस्तक; कें प्र०]	मोर [मा. मोरो, सं. मयूरः)
मुद्दा [प्रा. मुद्दा, सं. मुद्दा = खूण]	मोल (प्रा. मुळ, सं. मूल्य)
मुह [मा. मुह, सं. मुख]	मोह (प्रा. महु, सं. मधु = मध)
मूग [मा. मुग्गो, सं. मुद्रः; हिं. मूंग)	मोह (प्रा. महुअं, सं. मधुक) फु- लाची दारू.
मूल [मा. मउलो, मउलं; सं. मु- कुल = दुधाचे दांत]	मोहचूळ [मा. मुह, सं. मुख; + चूळ]
मेख (सं. मयूक = खुंटी)	मोहाळा (मा. मुह, सं. मुख; ळा प्र०]
मेंढरूं, मेंढा (सं. मेद्र, मेण्ट, मेण्ड; रूं प्र०]	माहूत [मा. मेत्थ = मात्रपुरुषः]
मेहुडा [मा. मेहो, सं. मेघः = ढ- ग; डा प्र०]	मणणें (प्रा. सं. भण = बोलणें)
मेहुण (मा. मिहुण, सं. मिथुन = वधुवर)	

र

रगत (मा. रअदं, सं. रजत =
रक्त)

मराठी भाषेची

लबाड [फारसी. लव = ओंठ; हिं. लवरा; ड, रा, प्र०] ओठांतून बालणारां	लेटणें (हिं. लेटना, सं. लेख्य = निजणें)
लवा [सं. लव, लाव = तीतर जा-तीचा लहान पक्षी	लेणें [पा. अल, सं. अल् = शृंगारणें]
लहान [मा. लहु, सं. लघु; सं. श्लक्ष्ण;)	लेंव, लंव (सं. रांकव = ऊर्ण; सं. रोम, लेम = केंस; कर प्र०)
लांकूड [हिं लकडी, सं. लकुट]	लेंझारणें (मा. तिञ्झ, सं. लिहू = चाटणें)
लागणें (मा. लग्ग, सं. लग्)	लेण [मा. लेणं, सं. लवण = मीठ] जसें, लेणपाझ्या
लांच [ते. लंचमु, सं. लञ्चा = लुसपत)	लेणी (हि. नेनु, सं. नवनी, नव-नीत)
लाट (सं. लाट = पुनराक्ति)	लेघी (मा. लेद्धओ, सं. लुब्धक = पारधी)
लाल [प्रा. ललिद = रक्त]	लेंवणें [प्रा. आलम्ब, सं. अवलम्ब]
लाहिकी [प्रा. लहुकं = लवकर]	
लाहो (प्रा. लाहो सं. लाभः)	
लिखणें [पा. लिख, सं. लिख्]	
लिखा [प्रा. लिक्क, सं. लिक्ष = उं]	
लेहणें (प्रा. लिह, सं. लिख्)	
लुच्चा (सं. श्लिकु = शिनळ)	
लुगडें गु. लुगडुं = पोषाक; हिं. लुगाई = लोग शब्दाचे स्त्री-लिंगी रूप ड प्र०)	
लुडवुड (सं. लुड् = घुसळणें, + वुड्) ताक घुसळतांना रवीची स्थिति होते तशी	
लुवाडणें [मा. लुभ = स्वच्छ करणें; ड प्र०]	
	व
	वज [मा. वज्ज = भिणें] जपून, हळू इ०
	वटवट [सं. वट् = बालणें]
	वडा [सं. वडा = दाळीचा तळले-ला पदार्थ]
	वडांग (प्रा. वाडी, सं. वाटी; + आंग)
	वडील (मा. वाअवडणं, सं. पाद-पतन = पायां पडणें; ल प्र०)
	ज्याचें आपण पायां पडतों ते

मूल पीठिका.

आपले वडील पूर्वपद सोडून व डण शब्दापासून वडील शब्द सिद्ध झाला असावा.	नी = मल; तं. उत्तइ, उडेइ= अमंगळ; ईट प्र०; गौ. वाईट]
वढाळ (सं. वठर = स्वेच्छाचारी; सं. वेढृ = बैल)	वायां (मा. वाउ, सं. वायु; मा. वाआ, सं. वाच् = बोलणे)
वनसें, वईनसें [प्रा. वअस्सा, सं. वयस्सा सखी]	वाक (मा. वकळं, सं. वल्कल)
वर, वरि, वरी (मा. अवरी, सं. उपरि)	वांकडा [मा. वंके, सं. वक्र; डा प्र.]
वरठी, वट्टी (प्रा. वत्थ, सं. वस्त्र)	वाखाणजे [मा. वक्खाणं, सं. व्याख्यान = टीका]
वरीट	वांगें, वाइंगें (हिं. बैंगन, सं. वंग)
वरांडा [सं. वरण्ड = पडवी]	वाघ (पै. वग्घो, सं. व्याघ्रः)
वल्हे (सं. वल्हू = सर्वापुढें जाणें, मागें टाकणें)	वाध्या (सं. वाघत् = ऋत्विज]
वसला [प्रा. वसाअ, सं. व्यवसा- य = ते. शेती; ला प्र०] शे- ताचा भाग	वांचणें (मा. वच्च, सं. व्रज=राह- णें; हिं. बचना)
वंसा, वसा [प्रा. वसाअ, सं. व्य- वसाय = निश्चय]	वाजणें (पा. वज्ज = बोलणें)
वसू [मा. वसहो, सं. वृषभ]	वांझ (प्रा. वंज्ञा, सं. वन्ध्या)
वहिनी [सं. वहिनिका; ते. वदिने = भावजय)	वाटणें [पै. वट्ट, सं. वृत = पसं- त करणें]
वहिला (प्रा. वहल, सं. बहुल)	वांटणें [सं. वण्ट = विभागणें; हिं. वांटना]
वहिम [प्रा. विहमअ, सं. विस्मय = शंका]	वाड (मा. वाअ, सं. पाद = पाय; उ प्र०) वडील शब्द पाहावा.
वाईट [मा. वाअ, वा, सं. म्लै= उदास होणें, कामेजणें, सं. म्ला-	वाढणें [मा. वड्ढ, सं. वृधू]
	वाण [मा. वअणं, सं. वदन = मुख) जसें, वाणचार
	वात [मा. वत्ति, सं. वातें; हिं. वत्ती)

मराठी भाषेची.

बादळ (सं. बादल = दुर्दिन)	वि-विज्ञणा (मा. विअणो. सं.
बाफ (मा. वण्फो, सं. वाष्प)	व्यजन = पंखा]
बायां [मा. वा, वाअ = केमेज- णे; या प्र०]	विटी [सं. वीटा = गिह्ठी]
कारणें (पा. वर, सं. वृ=राखणे)	विठो, विठ, विठोबा, विठ्ठल प्रा.
वारा, वारें [मा. वाअ, सं. वात; र प्र०]	विअट्टो, सं. विदग्ध; = ज्ञानवान, पंडित; वा, ल प्र०)
वायसी (प्रा. वइसिओ, सं. वै- शिक = वेश्येसंबंधी) नागपुरी शब्द	विडा [प्रा. सं. वीटे]
वाव [मा. वाउ, सं. वायु]	विणती (प्रा. विण्णात्ति, सं. विज्ञीत्ति)
वावंडा (शौ. वावडो, सं. व्यापृतः)	विन् [मा. विण्ह, सं. विण्णु]
वावर [प्रा. वावार, सं. व्यापार = धंदा]	विसरणें [प्रा. विस्सर, सं. विस्मृ]
वासरी (प्रा. वच्छदरी, सं. वसतरी)	विस्तव (सं. त्विष् = प्रकाशणें; व प्र०)
वांसा (सं. वांश = वेळू)	विळा, इळा, विळी, इळी (सं. इल, इली, ईली)
वाहणा, वाणा (प्रा. उवाणह, सं. उपानत् = चर्मा जोडा; हिं. पन्हण्या)	वीज, विजू [मा. वज्ज; सं. वज्ज मा. विज्जू सं. विद्युत्]
वाळा [प्रा. वलअ, सं. वलय]	वीट (प्रा. विट्ट, सं. निष्ठ = त्रा- स, निष्ठीव थुंक)
वाळीत टाकणें (मा. वलिअं, सं. व्यलिकं = अपराध)	वेंग (सं. स्वंग = आलिगन)
विकणें (मा. विक्के, विक्कण, सं. विक्री)	वेंचणें (प्रा. सं. अवाचि = गोळा- करणें)
विंचू मा. (विंचुओ, सं. वृश्चिक; हिं. विच्छु)	वेटाळें (सं. वेटा = वेश्या राहता त तें स्थान; ळें प्र०)
	वेंट [मा. वेण्ट, सं. वृन्त = देंठ]
	वेड, एड [सं. एड = वेहिरा]
	वेटणें (मा. वेड्ट, सं. वेष्ठ)
	वेण, वेणा (मा. वेअणा, सं. वेदना)

मूल पोठिका.

वेत (प्रा. वेत्त, सं. वेत्र; हिं. वेत)
 वेल [मा. वेल्लि, सं. वल्लिः)
 वेलदोडा [पा. सं. एला, एलिका
 +सं. द्राविडी]
 वेलाठी [मा. उवेल्ल = वेष्टणें,
 टी प्र०]

श

शाहणा (शा. सव्वण्णो, सं.
 सर्वज्ञः)

शिक (हिं. छीक, सं. शीक =
 ओलें करणें)

शिकेकाई [ते. शिगा = बुचडा;
 सं. शिखा = शेंडी; ते. काइ=
 शेंग) शिकेकाईनें केंस स्वच्छ
 करण्याचा प्रकार वायकांत वि-
 शेष आहे.

शिनळ, शिंदळ, छिनाळ [मा.
 सिण्हेा, सं. शिभ; ळ, ल प्र०]

शिंप (सं. शम्बु)

शिंपी (प्रा. शिप्पी, सं. शिल्पी
 = कारागीर)

शिरे [ते. सीरा = शार्ड; मा.
 सिअं, सं. सितं = पांढरें; रें प्र०]
 अद्यापि पाटीवर खडूची शार्ड
 करून लिहितात

शिलका (सं. शलाका) चाया

शिवणें (प्रा. छिव = स्पर्श कर-
 णें; हिं. छीना)

शिबी (सं. शयस् = गालि; मा.
 सावो, सं. शाप)

शिसें (सं. सीस, हिं. सीसा)

शुढ (मा. सुण्डो, सं. शौण्ड =
 मद्यापि)

शेटी, सेटी (प्रा. सेट्टी, सं. श्रे-
 ष्टिन; ते. चेष्टि)

शेण (सं. छगण = गोवरी)

शेत (सं. शीय, सीता = नांगर-
 लेली जमीन)

शेंप [सं. शेष = पुच्छ]

शेपाळू (सं. शेष = शिभ; लू
 प्र०) जारिणी

शेंव [सं. शम्बु = टोंकाला ला-
 खंड वसविणें]

शेंवरी (हिं. सेमर, सं. शालमली]

स

सई [शौ. सही, सं. सखी = मै-
 त्रिणी)

सई (प्रा. रसई, सं. प्वजी = क-
 वटाळणें)

सई (मा. सइ, सं. सदा; ई प्र०]

सईर (मा. सइरं, सं. स्वैरं = स्वे-
 च्छाचार]

मराठी भाषेची.

संकट [मा. संकंतो, सं. संक्रांत)	सहान, सान [मा. सण्हं, सं. श्लक्ष्ण = लघु) जसें, लहान सहान
सगळा (प्रा. सगल, सं. सकल)	सांखळी (प्रा. सिंखला, सं. शंखला)
सच्चा, साचा [पा. प्रा. सच्चं, सं. सत्यं]	सांज [मा. संज्ञा, सं. संध्या)
सडणें [मा. सड, सं. शद् = कु-जणें, हिं. सडना)	सांठवणें [मा. संठविअं, सं. सं-स्थापित = जपून ठेवलेलें]
सण (मा. छणं, सं. क्षण = उ-त्सव)	साडी (प्रा. साडिआ, सं. शाटिका]
सप्पा [प्रा. सव्प, सं. सर्व)	साथी (प्रा. सत्थ, सं. सार्थ)
समदा [मा. समत्थो, सं. समस्त]	साद (मा. सदो, सं. शद्दुः)
सरकणें (सं. सेक् = जाणें)	साप (प्रा. सप्प, सं. सर्प)
सरण (प्रा. सरण, सं. अग्निशरण]	सावू सावण [मा. सुप = माजर्नक-रणें] वररूची प्रा. प्र. परि. ८-६७
सरद, सर्द [मा. सरदो, सं. श-रद् = पावसाळा; सं. शृध् = ओ-लें करणें]	सारखा (प्रा. सरिच्छ, सं. सदक्ष)
सरसा (मा. सरिसो, सं. सदशः = सारखा)	साल [हिं. छाल, सं. छळी)
सरी (सं. सरा, सरिल = पाणी) जसें येथे सरी आमचें मडकें भरो	साला [प्रा. सालो, सं. श्यालः)
सलणें (प्रा. सल्ल, सं. शल्य = वाणादि]	साव [प्रा. साहु, सं. साधु)
स-संबई, सं-सव [तं. सुवे = चव]	सासुर (हिं. ससुर, सं. श्वशुर)
सवें [प्रा. सअं, सं. स्वयं]	साहसी (प्रा. साहासिअ, सं. साह-सिक)
ससा (पा. सस, सं. शश)	साळ (प्रा. साला, सं. शाला)
सहील, सैल [शौ. सिहिल, सं. शिथिल]	साळई (सं. सलली = सायाळ)
	साळी (सं. शलक = कोळी)
	साळुंकी (गों. सालो, सं. साल्वीक = सारिका)
	सिंगार (मा. सिंगारो, सं. शृंगार]

मूल पीठिका.

सिंदोरी [प्रा. असिदो, सं. अशितः री प्र०]	सौसा (प्रा. सुस, सोस; सं. सुक = वारा)
सिंहल [पा. सीहल = लंका, सं. सिंहालय]	सोहळा (मा. सोहग्ग, सं. सौभाग्य मा. सोह, सं. शोभा; ला प्र०)
सुई [मा. सूई, सं. सूची]	ह
सुकणें (मा. सूस, सं. शुष् = वाळणें)	हटकून (माग. हडक्के = हृदय; उन प्र०) हिण्याकरून
सुंगणें [सं. सिंघु = वासयेणें]	हट्, हत् (प्रा. हदो, हद्धी, सं. हत हाधिक्)
सुना-णा [प्रा. सुण्णं, सं. शून्यं]	हंडी (हिं. सं. हण्डी)
सुनावणें (मा. सुण, सं. शु = ऐकणें)	हत्ती [पा. हत्ती, प्रा. हत्थी हास्तिन)
सुबक-णें (मा. सुप = मार्जनकरणें)	हंवरणें [सं. हम्ब = गार्डचाशद्व]
सुवाळी (प्रा. सुअ, सं. शुक = पोपट; हिं. सुवा; ळी प्र०) पा- पटा सारखें बोलणें	हरिख (मा. हरिस, सं. हर्ष)
सून [सोण्हा, सं. स्नुषा]	हळद-दी (मा. हलद्दा, हलद्दी, सं. हरिद्रा)
सूप (मा. सुप्प, सं. सूर्प)	हळस, हळीस (सं. हलीशा = नांग राचा दांडा)
सूर [प्रा. सर, सं. स्वर]	हां-हाक (सं. हक् = बोलावणें)
सूज सं. श्वय् = सुजणें]	हाड (हिं. हडी, सं. हड)
सूळ (प्रा. सूल, सं. शूल)	हाणणें (प्रा. हम्म, सं. हन् = मारणें)
सेज (मा. सेजा, सं. शय्या]	हात (मा. हत्थो; सं. हस्त]
सेंदूर मा. सेंदूरं, सं. सिंदूर]	हिडगा (सं. षिडग = शिनळ)
सैपाक, सयपाक (सं. सै + पच = रांधणें)	हिंडणें (प्रा. हिण्ड, सं. हिड = जाणें)
सोनें (पा. सुवण्ण, प्रा. सुवण्ण, सं. सुवर्ण)	
सोस प्रा. सुस, सं. श्वस = श्वास टाकणें]	

हिणे(श्री. हंजे, तं- इंगे, गों.हिगे
=इकडे)

हिव्या [मा. हिअअं, सं. हृदय]
हिरणें, हिरावणें [मा. हीर, सं.
ह = हरण करणें]

हिरमुसणें (मा. हिरी, सं. ऱ्ही=
लज्जा; मा. मरीस, सं. मृष =
सोसणें)

हिल्लणें (सं. हिल् = खेळणें.)मा-
णसाळणें

हुक्की (हुकी कोल्हेकुई)

हुच्चा (सं. हुछ = फसविणें)

गों. हुडीना = पाहणें;

माग हडके = हृदय)

हुडसाम(सं. हुड = वुरूज, सं.
साम = युद्ध)

हुडुत्त, हड, हडी [प्रा. हुडे =
कुत्रा]

हुली (सं. हुरव = कोल्हा)
कोल्हेकुई

हुळहुळणें (सं. व्हल = कांपणें)
हूड [सं. हूड = मेंढा]

हूल [सं. हूल = छपणें, मारणें)
हेळणें (सं. हेळ = तुच्छ मानणें)

होडी (सं. होड = नाव)

होळणें (मा. ओवाह, अववाह,
सं. अवगाह = बुडी मारणें)

हौ (व्रज. हौ = मी)

पुरवणी

‘घरेच घरें’ आणि ‘घरांचीं घरें’ या शब्द रचनेत भेद आहे; जसें; ‘गांवांत जिकडे तिकडे घरेच घरें दिसतात’; ‘पावसानें घरांचीं घरें पडलीं’ इत्यादि. जसें ‘घरेच घरें’ हें रूप मराठींत आहे तसें हिं-दींत ‘घरहीघर’ असें रूप आहे. तेव्हां ‘च’ आणि ‘ही’ (सं. हि) हे शब्द निश्चयवाचक अव्ययांत मोडतात. कारण ‘समुद्रांत जहाजेच जहाजे दिसलीं’ ह्मणजे समुद्रांत जहाजेच दिसलीं दुसरें काहीं दिसलें नाहीं असा बोध होतो. हें रूप एकवचनीं योजतां येत नाहीं; जसें, ‘जहाजच जहाज मी पाहिले’ असें ह्मणणें अशुद्ध हाईल. कारण ‘जहाजेच जहाजे’ ह्मणजे पुष्कळ जहाजे असा बोध होतो. जेथें बाहु-व्य दाखविण्याचा उद्देश असतो तेथें हें रूप योजतात परंतु या अर्थीं ‘मी जहाजांचीं जहाजे पाहिलीं’ किंवा ‘मी जहाजच जहाज पाहिलें’ असें ह्मणणें अशुद्ध होय.

आतां, 'घरांचीं घरे' यांचे एकवचनी रूप 'घरेंचें घर' किंवा 'घराचें घर' असें रूप प्रचारांत आहे. अर्शां रूपे हिंदींत देखील आहेत; जसें 'घरका घर गिर पडा', घरके घर गिर पडे'. हिंदींत [ए. व] 'का' आणि [व. व] 'के' असे षष्ठीचे प्रत्यय आहेत. तेव्हां मराठींत देखील 'चें', 'चीं' हे षष्ठीचे प्रत्यय असावेत. 'घराचें घर' यांत 'घरांचें' हे रूप 'घर' यांचे विशेषण होय. परंतु 'घराचें' यांतील 'घर' हे पद विशेष्य होय आणि दुसरा 'घर' शब्द पहिल्या 'घर' शब्दाचें विशेषण होय. दुसऱ्या 'घर' शब्दाचा अर्थ प्रकारवाचक किंवा लाक्षणिक आहे लक्षणजे घरांत जें काहीं असेल त्याचा बोध दाखविणारा दुसरा 'घर' शब्द होय. 'घराचें घर' लक्षणजे 'घरांत जें काहीं असेल त्या सहित असें जें घर तें' यांत साकल्याचा बोध होतो. 'घराचें घर पडलें' लक्षणजे घराचा समूळ नाश झाला, घर सगळें पडलें, कोणताच भाग राहिला नाहीं असा बोध होतो.

यावरून 'घरेंच घरें' इत्यादि जीं रूपे आहेत त्यांत बाहुल्याचा बोध होतो आणि 'घरांचीं घरे' यांत साकल्याचा बोध होतो हे स्पष्ट आहे.

१ कोकणांत 'पाउसचे दिवस' असें लक्षणतात. वास्तविक 'पावसाचे दिवस' असें असावे. लक्षणजे पाऊस शब्दाचें जसें सामान्यरूप झालें नाहीं तसेंच 'घरचें' हे रूप आहे.

२ 'घरदार' यांत घर = घरांत राहण्याला इतर ज्या वस्तु लागतात, आणि दार = पत्नी. यावरूनच घरदार लक्षणजे गार्हस्थ्य असा लाक्षणिक अर्थ होतो, तसाच वर दिलेला 'घर' शब्द होय.

३ या पुरवणींतला विषय प्रथम कठीण वाटला होता परंतु पंडित सरयुप्रसाद यांनी या विषयावर हिंदी भाषेच्या आधारानें ही जो आपला अभिप्राय दिला तो योग्य आहे असें दिसते.